

Handicrafts of Great Khorasan

Vol. 2, No. 7, 2024

Received 01 Oct 2024

Accepted 30 Nov 2024

Published 18 Dec 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Analyzing the Productions, Activists, and Collaborators of the Lithography Press of Astan Quds Razavi in the Qajar Era

Mostafa La'l Shateri ^{(a)*}

a. Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran

Keywords

Qajar Era, Lithography, Astan Quds Razavi Printing House, Productions, Activists and Collaborators

Citation

La'l Shateri, M. (2024). Analyzing the Productions, Activists, and Collaborators of the Lithography Press of Astan Quds Razavi in the Qajar Era. *Handicrafts of Greater Khorasan*, 2(7), pp. 1-32.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Following the introduction of the printing industry and the publication of the first book using this method in Tabriz (1877 AD), this cultural industry spread to other cities in Iran, too. The purpose of this research is to identify the starting and central point of this industry in Mashhad and subsequently examine its period of activity, published works, activists, and individuals involved. This study has been developed using a historical method and a descriptive-analytical approach, utilizing documents and lithographic books from the Astan Quds Razavi. Based on new information, the active printing house in the Astan Quds Razavi complex was the first center for book publication using lithography in Mashhad. During this printing house's operation period (1877-1925 AD), published twenty-eight books with diverse themes and visual characteristics, by the collaboration of various printing masters, scribes, painters, editors, and translators. Most of these works were published with financial support from individuals outside the printing house or at the expense of the authors themselves, indicating a lack of attention from most custodians and senior officials of the shrine in supporting this cultural field of Astan Quds Razavi during the Qajar period.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hgj.2025.502054.1034>

URL: https://hgj.imamreza.ac.ir/article_214702.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir)

Introduction

Following the invention of lithography in 1800 AD, this new method was welcomed in Iran due to its ease of use, increased speed, reduced costs, and the possibility of incorporating aesthetic features. Subsequently, thanks to the efforts of Abbas Mirza, the Regent, who had previously worked to introduce movable type to Iran (1817 AD), the first printing house began to work in Tabriz. Lithography spread in Iran, primarily in Tabriz and Tehran, and after several decades, it became popular in Shiraz, Isfahan, Mashhad, Anzali, Rasht, Ardabil, Hamedan, Khoy, Yazd, Qazvin, Kermanshah, Kerman, Grou, and Kashan. According to the findings of this research, several printing houses were active in Mashhad, but the available information about them is very incomplete and limited. The first available report comes from Moshar, who listed a printed Persian book edition in his catalog. He mentioned the printing of a version of Hafez's Divan using lithography in Mashhad in 1850 AD. Although this brief reference is the only available information about the beginning of lithography in Mashhad, it cannot be considered accurate because the mentioned book has not been found, and there are no reports of book printing in Mashhad for two decades after this date until the start of the Astan Quds Razavi printing house (1877 AD) and among this field's activists.

Materials / Methods

The collection of data is focused on archival review and a descriptive-analytical research method based on a qualitative approach. The present study is based on the findings available to the author up to the time of writing. Due to the dynamic nature of information and the possibility of accessing books that have not yet been identified and are often kept in personal archives, there is the potential for presenting new content in neglected areas of the field under investigation in future researches.

Discussion and Findings

Based on archival research conducted across more than twenty repositories holding lithographed books both inside and outside Iran, the published books in the lithographic press of Astan Quds Razavi include: 1. *Montakhab al-Qasa'id* (1877 AD), by Ali Raqqam Mashhadi. 2. *Risalah al-Mas'alah* (1878 AD), by Mortaza bin Muhammad Amin Ansari. 3. *Al-Bahr al-Safi* (1878 AD), by Muhammad bin Hasan Husayni Hindi (Harawi). 4. *Kifayah al-Hafaz* (1880 AD), by Mahmoud bin Muhammad al-Alawi al-Fatimi al-Husayni al-Hafiz al-Tabrizi (Sultan al-Qura). 5. *Iksir al-Akhbar lil-Akhyar al-Abrar* (1892 AD), by Muhammad Hasan bin Husayn Husayni Ardakani. 6. *Najah al-Asin* (1892 AD), by Zolfaghar Mashhadi Bukhari. 7. *Kulliyat Jodi* (1893 AD), by Abdul Jawad Khorasani (Jodi). 8. *Soroar al-Mu'minin* (1893 AD), by Mirza Aqa (Jasur). 9. *Risalah al-Ta'uniyah* (1896 AD), by Hasan Malek al-Hukama. 10. *Rashf al-Asal wa Kashf al-Ghazal* (1898 AD), by Muhammad bin Hasan Husayni Hindi, known as Harawi. 11. *Al-Fawa'id al-Tibbiyah* (1899 AD), by Muhammad Tahir Mashhadi. 12. *Tasliyah al-Ibad* (Maskanah al-Fu'ad) (1903 AD), by Shahid al-Thani. 13. *Zari'ah al-Radawiyyah* (1903 AD), by Mirza Gohari. 14. *Hasht Kitab* (1905 AD), by an unknown poet (containing eight short narrative poems). 15. *Haft Kitab* (1906 AD), by an unknown poet (containing seven short narrative poems). 16. *Bahr al-Fawa'id* (Kulliyat al-Riyadi) (1906 AD), by Muhammad Yusuf Muhajir Harawi, known as Riyadi. 17. *Mazamir al-Awliya'* (Marqat al-Iqan wa Marqat al-Sibyan) (1907 AD), by Muhammad Baqir Ganjavi Isfahani. 18. *Ikfa' al-Makaid wa Islah al-Mafasid* (1908 AD), by Muhammad Baqir Ayati Qa'ini. 19. *Nahw al-Dabistaniyan* (1909 AD), by Abul Qasim bin Hadi Qazwini. 20. *Toofan al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada* (1912 AD), by Mirza Muhammad Ibrahim bin Muhammad Baqir Jawhari. 21. *Tadhkirah al-Mu'minin* (1912 AD), by Hasan bin Ahmad Husayni Kashani. 22. *Adab al-Shari'ah al-Mutahharah* (1913 AD), by Muhammad

Baqir Fesharaki. 23. *Risalah al-Mas'alah* (1913 AD), by Mortaza bin Muhammad Amin Ansari, compiled by Muhammad Ali Yazdi. 24. *Dhakhirah al-Ma'ad* (1913 AD), by Zayn al-Abidin bin Muslim Ha'iri Mazandarani. 25. *Luzum al-Hijab al-Namus* (1914 AD), by Fazlullah bin Dawud Mashhadi (Badayi' Nagar). 26. *Wasilah al-Aman min Makaid al-Shaytan fi Halat al-Ihtizar* (1921 AD), by Muhammad Hashim bin Muhammad Ali Khorasani. 27. *Muntakhab al-Tajwid* (1922 AD), by Sayyid Muhammad Qari Arab. 28. *Ziyarat Daurah al-Haram al-Hazrat al-Rida (PBUH)* (1925 AD), compiled by Mortaza Qoli Khan Tabatabai (the then custodian).

Conclusions

The written information about the lithographic printing house of Astan Quds Razavi is very limited, and what serves as a guide to understanding its period of activity (1877-1925 AD) is essentially the twenty-eight books published there. In the beginning or end of these works, the name of the Astaneh printing house as the place of publication can be seen. The content of most of these works is religious and theological, compiled, translated, or written to meet both specialized needs (for students and scholars) and general needs (for the public). From a technical and operational perspective, extensive findings were not achieved. However, based on direct observation of all the books, it is understood that the basic requirements (printing machines, stones, ink, and paper) played a crucial role in the operation of the printing house and the quality of its works. The books produced generally had lower quality compared to those from prominent printing houses in Tabriz and Tehran. Information about the activists and collaborators of this printing house is limited to identifying the printing masters, scribes, painters, translators, editors, and patrons/sponsors. However, due to the lack of documents regarding staff recruitment, appointment, or salary payment by the administrative structure of Astan Quds Razavi, it appears that most of the active personnel worked on a temporary basis, and the printing house

did not have permanent or official members. This means that individuals were involved in the printing house periodically (for the publication of one or several books) and sometimes collaborated from other parts of Astaneh for financial gain due to their expertise in book production or their interest in the shrine of Imam Reza (PBUH). In summary, from a comparative perspective, it can be stated that the number of books published by this printing house over fifty years is small compared to other active lithographic printing houses in Tehran and Tabriz. The reason for this should be attributed to factors such as the lack of a coherent mechanism and the printing house not being directly a subset of the most important cultural center of Astan Quds Razavi (the library). In other words, the Astaneh lithographic printing house, lacking a fixed policy for producing and publishing works based on the direct needs of Astan Quds and interacting with other departments, and due to the lack of financial support from Astan Quds, did not have a permanent and specialized staff. Consequently, this led to reliance on temporary external patrons and sponsors, passivity and dynamism in different time periods, and short-term collaborations by individuals not committed to the Astan Quds collection, which significantly affected the visual quality of the produced works and addressees' reception. Despite being located in the shrine area and having the potential to meet Astan Quds' cultural needs, this printing house was neglected by the custodians of different eras and only a limited number of custodians supported its activities. The Astaneh lithographic printing house was of very low importance in the cultural field and the lack of attention to its financial needs and organization led to relative stagnation, reduced production, and ultimately the closure of the printing house.

هنرهای صنایع خراسان بزرگ

دوره ۲، شماره ۷، پاییز ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

واکاوی تولیدات، فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار

مصطفی لعل شاطری (الف)*

الف) استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران

چکیده

پس از ورود صنعت چاپ و انتشار نخستین کتاب به این شیوه در تبریز (۱۲۴۹ق)، این صنعت حوزه فرهنگی در سایر شهرهای ایران نیز رواج یافت. هدف از این پژوهش، آگاهی از نقطه آغازین و کانونی آن در مشهد و متعاقبا بررسی دوران فعالیت، آثار انتشاریافته، فعالان و افراد در تعامل با آن است. این پژوهش با روش تاریخی و شیوه توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از اسناد و کتاب‌های چاپ سنگی آستان قدس رضوی تدوین یافته است. بر اساس اطلاعات نویافته، چاپخانه فعال در مجموعه آستان قدس رضوی، نخستین مرکز انتشار کتاب به شیوه چاپ سنگی در مشهد بوده است. این چاپخانه در دوره فعالیتش (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) به انتشار بیست و هشت کتاب با درون‌مایه‌ها و ویژگی‌های ظاهری متنوع با مشارکت استادان چاپ، کاتبان، نقاشان، مصححان و مترجمان گوناگون پرداخته است. اکثر این آثار با حمایت مالی افراد خارج از مجموعه چاپخانه و یا هزینه شخص مؤلف منتشر می‌شد که نشانگر عدم توجه اکثر متولیان و مسئولین ارشد آستانه در زمینه تعامل و حمایت مطلوب از این حوزه فرهنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸

شماره صفحات: ۳۲-۱

واژگان کلیدی

دوره قاجار، چاپ سنگی، چاپخانه آستان قدس رضوی، تولیدات، فعالان و همکاران

استناد به مقاله

لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۳). واکاوی تولیدات، فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار. هنرهای صنایع خراسان بزرگ. ۲ (۷)، ۳۲-۱.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hgj.2025.502054.1034>

URL: https://hgj.imamreza.ac.ir/article_214702.html

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

سنگی آستان قدس رضوی نشده است و صرفاً شچگلو در تاریخ چاپ سنگی در ایران (Shcheglova, 2009)، به ذکر اسامی چاپخانه‌های سنگی مشهد به صورت مختصر و ناقص پرداخته شده است. همچنین آراسته در مقاله «بررسی ویژگی‌های کتاب‌های چاپ‌شده در مطبعه چاپ سنگی آستان قدس رضوی» (Arasteh, 2011) فقط تعداد محدودی از کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه مذکور و کتابشناسی آن‌ها (گاه به صورت ناقص) مورد توصیف قرار گرفته است. از این منظر، بررسی ماهیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی و رویکردهای غالب و بررسی فعالان آن و مدافعه در خروجی‌های تولیدشده، هدف پژوهش حاضر است و در این بین هویت و دوران فعالیت، آثار تولیدی و فعالان آن به روش توصیفی-تحلیلی مورد واکاوی و بررسی قرار خواهد گرفت.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات بر اساس بررسی آرشیوی و روش پژوهش توصیفی-تحلیلی مبنی بر رویکرد کیفی، در کانون توجه قرار دارد. پژوهش حاضر بر مبنای یافته‌های موجود از سوی نگارنده تا زمان نگارش است و به دلیل پویایی اطلاعات و امکان دسترسی به کتاب‌هایی که تاکنون موردشناسایی قرار نگرفته و اغلب در آرشیوهای شخصی نگهداری می‌شود، امکان ارائه مطالب نوین در نقاط مغفول حوزه موردبررسی، در تحقیقات آینده وجود دارد.

دوره فعالیت چاپخانه

مبنی بر شواهد موجود، نخستین چاپخانه فعال مشهد در مجاورت حرم مطهر شکل گرفت. اطلاعات در زمینه مکان‌یابی چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی محدود است. مطابق با گزارش طومار عضدالملک (۱۲۷۳ق)، آستان قدس دارای یک باب ضرابخانه بود که در درب شرقی صحن جدید (متصل به ضلع شرقی صحن مزبور) قرار داشت (Azod, ol-Malek, 2000, p. 47). یک شاهد عینی در حدود سال‌های آغازین دهه ۱۲۸۰ق چنین گزارش داده است: «صحن جدید که صحن مشرق باشد معروف به صحن خاقان که در پایین پای حضرت واقع است و اصل آن از بناهای خاقان خلدآشیان [فتحعلی‌شاه] است [...] دارای چند در

پس از ثبت اختراع چاپ سنگی در ۱۸۰۰م، این شیوه نوظهور به واسطه ویژگی‌هایی همچون سهولت کار و افزایش سرعت، کاهش هزینه‌ها و امکان به‌کارگیری ویژگی‌های زیبایی‌شناختی، در ایران مورد استقبال قرار گرفت. متعاقباً به واسطه تلاش‌های عباس‌میرزا نایب‌السلطنه که پیشتر برای ورود چاپ سری به ایران (۱۲۳۲ق) تلاش نموده بود، نخستین چاپخانه در تبریز آغاز به فعالیت نمود (321-Marzolph, 257; Green, 2010, pp. 306-307, 2002, pp. 251-). چاپ سنگی با ورود به ایران در دو کانون اصلی تبریز و تهران و پس از چند دهه در شیراز، اصفهان، مشهد، انزلی، رشت، اردبیل، همدان، خوی، یزد، قزوین، کرمانشاه، کرمان، گروس و کاشان رواج یافت (Browne, No date (Vol. 2), p. 128). بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، در مشهد چاپخانه‌های متعددی فعالیت داشتند، اما اطلاعات موجود درباره آنان بسیار ناقص و اندک است. نخستین گزارش موجود از سوی مشار در فهرست کتاب‌های چاپی فارسی ارائه شده است. او در ذیل دیوان حافظ به چاپ نسخه‌ای از این اثر در ۱۲۶۷ق به شیوه چاپ سنگی در مشهد اشاره می‌کند (Moshar, 1972 (Vol. 2), p. 2287). هرچند این اشاره مختصر تنها اطلاع موجود از نقطه آغازین فعالیت چاپ سنگی در مشهد است، اما نمی‌توان آن را صحیح دانست، زیرا کتاب مذکور تاکنون یافت نشده است و از سویی پس از این تاریخ به مدت دو دهه هیچ‌گونه گزارشی از چاپ کتاب در مشهد تا آغاز فعالیت چاپخانه آستان قدس رضوی (۱۲۹۴ق) و فعالان این حوزه موجود نیست.

پیشینه پژوهش

هرچند در دهه‌های اخیر پژوهش‌هایی در حوزه چاپ سنگی ایران انجام شده است، اما تمرکز غالب آنان به بررسی فعالیت چاپخانه‌های صرفاً تهران، تبریز و اصفهان بوده است، همچون بابازاده در تاریخ چاپ در ایران (Babazadeh, 1999)، میرزای گلپایگانی در تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (Mirza Golpayegani, 1999) و غلامی جلیسه در تاریخ چاپ سنگی اصفهان (Gholami, Jaliseh, 2011). در این بین تاکنون اشاره‌ای به چاپخانه

است. دری مقابل ایوان موسوم به ضرابخانه در خیابان پایین. دری به بازار زرگران. دری به طرف مقبره مرحوم شیخ بهایی» (Hakim-ol-Mamalek, 1977, p. 185). محل ضرابخانه در سمت شرقی صحن جدید (آزادی) قرار داشت و محل ورود آن از سوی پایین خیابان (نواب صفوی) بود و به واسطه اهمیت و یا تنها بنای موجود در آن محدوده، نام یکی از ورودی‌های حرم به آن اطلاق می‌شد. بنا به گزارشی متعلق به ۱۳۵۳ ش، «در این ضرابخانه سکه یک‌قرانی و دوقرانی ضرب مشهد مقدس را تهیه می‌نموده‌اند. این ضرابخانه متصل ضلع شرقی صحن جدید در پشت آب‌انبار همین صحن واقع بوده است. پس از این‌که برای سکه قران، دولت ایران ضرابخانه را در ایران قرار می‌دهد و ماشین‌های ضرب سکه را خریداری می‌نماید، این ضرابخانه تعطیل و در محل مذکور یک مطبوعه چاپ سنگی دایر می‌نمایند و بعضی اوقات زیارت‌نامه و کتب ادعیه در مطبوعه سنگی مذکور چاپ می‌شده است. اکنون محل ضرابخانه و مطبوعه وجود خارجی ندارد و جزو دکاکین بازار کلاهدوزان^۱ موقوفه آستان قرار گرفته است» (Molavi, 1974 (Vol. 3), pp. 256-257).

با توجه به زمان تعطیلی ضرابخانه مشهد می‌توان تاریخ تغییر کاربری این محل و تبدیل آن به چاپخانه سنگی را تخمین زد.^۲ از آنجایی‌که نظام پولی ایران تا اواسط دوره قاجار از انسجام و یکپارچگی برخوردار نبود و ضرب مسکوکات اعم از طلا و نقره و مس در شهرهای مهم توسط معیران تحت ریاست معیرالممالک (رئیس معیران دربار شاهی) (Kosogovskii, 1976, p. 28) انجام می‌پذیرفت، در ۱۲۹۱ ق دستگاه ضرب سکه از اروپا خریداری و پول جدید در ۱۲۹۲ ق رایج شد (-Adamiyat, 1972, pp. 315-316). به احتمال فراوان از ۱۲۹۱ ق ضرابخانه آستان قدس رضوی نیز تعطیل و طی چند سال زمینه لازم همچون

فراهم‌آوری ابزار مورد نیاز برای چاپ سنگی و افراد آشنا با این-گونه از چاپ به‌وسیله علاقمندان و مسئولین حوزه تولیدات فرهنگی مشهد به‌صورت عام و متولی آستان قدس رضوی به‌صورت خاص، در نظر گرفته شد. سرانجام در ۱۲۹۴ ق، مقارن با تولیت مؤتمن‌الملک^۳، نخستین کتاب در این چاپخانه منتشر شد. مؤتمن‌الملک از جمله متولیان تأثیرگذار در تأسیس و فعالیت چاپخانه آستان قدس بود، چنانکه در یادداشت پایانی دومین کتاب انتشار یافته در این چاپخانه (۱۲۹۵ ق) چنین آمده است: «صورت انطباق پذیرفت در کارخانه چاپ آستانه مقدسه حضرت رضویه علیه آلاف الثناء و التحیه که برحسب امر جناب مستطاب اکرم مؤتمن‌الملک متولی باشی ادام الله اقباله مفتوح شده است» (Ansari, 1878, p. 200). پس از او، سایر فعالان در آستانه قدس رضوی به حمایت از این چاپخانه پرداختند. از جمله این افراد می‌توان به میرزا محمد شفیع ملقب به اعتمادالتولیه اشاره داشت.^۴

با وجود اینکه از دوره قاجار اسناد گسترده‌ای به‌ویژه در زمینه فعالیت‌های آستان قدس رضوی وجود دارد، اطلاعاتی از این چاپخانه برجای نمانده است. صرفاً تعداد معدودی سند در دسترس است و سایر اطلاعات صرفاً حاصل از صفحات آغازین، مقدمه، دیباچه و انجامه کتاب‌های چاپ‌شده در این چاپخانه است. نخستین سند بین سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۷ ق و شامل نامه‌ای به شماره ۲۲۱۲ است که به پرداخت مبلغ یکصد تومان از کتابخانه به چاپخانه اشاره دارد (SAKMAQ, 106548, p. 8)، اما طی بررسی صورت پذیرفته در مراکز اسنادی، اصل نامه مفقود و صرفاً شماره و عنوان نامه در صورت نمرات دفتر اداری صادر شده برای تولیت، قابل مشاهده است. از این‌رو، نخستین سند موجود مربوط به ۱۳۱۱ ق و در زمینه تعمیرات این مکان است: «مقام منیع بندگان اجل اکرم اعظم تولیت جلیله عظمی دامت شوکتها عرضه می‌دارد؛ از آنجایی‌که خاطر مبارک همواره

۱. این بازار حدفاصل صحن نو و بست پایین‌خیابان، وقفی حاجی ملاعلی و بر مطلق روشنایی و تعزیه‌داری سیدالشهدا^(ع) قرار داشت (Afzal al-Molk, 2010: 291).

۲. برای آگاهی بیشتر از ضرابخانه آستان قدس رضوی در دوره قاجار، ر.ک: (SAKMAQ, 42894, pp. 1-2; 12612, pp. 1-2; 12740, pp. 1-3).

۳. میرزا سعید خان انصاری، از ۱۲۹۰ ق تا ۱۲۹۷ ق این منصب را عهده‌دار بود.

۴. مبنی بر اشعاری موجود در یادداشت پایانی *نجاه العاصین*: اعتمادالتولیه کز اسم و رسم / شد شفیع اندر در و سلطان طوس / بهر این دارالطباعة سعی‌ها / کرد الحق بر در شمس الشموس (Mashhadi Bokharayi, 1892, p. 562).

بیان داشته است: «[...] موقعی که از طرف حضرت تولیت جلیله عظمی جهت معاینه نمودن مطبعه آستانه تشریف آوردید، چاکر آنجا نبودم. حسین طرف حقیر آمد که آقای دیلمی فرموده‌اند: بیایید فوری. حقیر هم شرفیاب شدم، تشریف برده بودید و ملاحظه کرده‌اید. بعد از ساعتی حسین آمد که مطبعه را تخلیه نمایید. هرچند اصرار کردم که بالاتفاق خدمت خود سرکار دیلمی برویم قبول نکرده عملجات خود را امر نمود تمام اسباب حقیر و چرخ و پیراوه را بیرون ریخته، شصت هفتاد تومان کوره و سکوب^۲ حقیر را به کلی خراب نمود و فعلاً هم که حضرت تولیت جلیله وقت اجابت به حقیر داده‌اند مطبعه را تخلیه نمی‌کند. شما را قسم می‌دهم به حق حضرت ثامن الحجج^(ع) که حقیر را از شر حسین خلاص فرمایید و خسارت حقیر را از مشارالیه بگیریید. کربلایی میرزا آقا مطبعه‌چی آستانه مقدسه» (SAKMAQ, 105323, p. 1) (تصویر ۴).

با آغاز حکمرانی رضاشاه، از سوی به‌واسطه گسترش و استقبال فزاینده به چاپ سربی و رفع نیازهای روزمره و از سوی روند رو به افول چاپخانه‌های سنگی در ایران، پایان حیات چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی رقم خورد. آخرین گزارش در دست از این چاپخانه، نامه درخواستی از سوی وزارت جنگ، اداره لشکر شرق (شماره ۸۳۰) به تاریخ ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۴۵ق، مبنی بر همکاری این چاپخانه در تهیه مدل تیراندازی است: «تولیت محترم آستان قدس رضوی. چند فقره مدل تیراندازی برای قسمت‌های مختلفه ضروریست [...] نظر به اینکه طبع آن با چاپ سربی غیرممکن و جز آستان قدس رضوی سنگ چاپ در مشهد وجود ندارد، خواهشمند است حکم فرمایید در طبع آن اقدام سریع نمایند. البته آنچه مخارج داشته باشد بر عهده لشکر است» (SAKMAQ, 63798, p. 2) (تصویر ۵). در حدود یک هفته بعد، محمدولی اسدی نایب‌التولیه، در پاسخ به اداره لشکر شرق در خصوص عدم امکان ساخت مدل تیراندازی در چاپخانه سنگی آستانه به‌صورت دستنویس چنین پاسخ می‌دهد: «در جواب مراسله ۸۳۰. مطبعه‌ای آستان مقدسه

مصروف به امور خیریه می‌باشد، چون اراضی چاپخانه درب صحن جدید را مشغول به تعمیر شده‌اند، خوب است امر بفرمایید یک چاه مکان عمومی^۱ در آنجا بنا کنند چون ممر شاهی هم به آنجا نزدیک و مرکز آبادی شهر است. به‌واسطه آن‌که چاه‌خانه صحن را همه‌روزها معمول است که ببندند، مردم خیلی مستأصل می‌شوند. خیرات بزرگی خواهد بود و این امر به قوه رعایا هم نیست. همواره مزید بر دعاگوییست» (SAKMAQ, 97303, p. 48) (تصویر ۱).

دیگر سند مربوط به ۱۳۱۸ق و در آن صرفاً به شغلی تحت عنوان باسهم‌چی (فارغ از ذکر نام فرد خاصی) و پاداش و دریافتی مالی او اشاره شده است (SAKMAQ, 16978, p. 1). پس از آن مبنی بر سندی در راستای هزینه‌های مربوط به انجام تعمیرات دیوارهای بام حرم مطهر، نهر خیابان و باغ و نیز صورت هزینه‌های ساختن پیشطره دکان‌های مطبعه و تعمیرات داخل آن مربوط به ۱۳۲۹ق، مقارن با تولیت میرزا مرتضی قلی‌خان طباطبایی نائینی^۲ (از افراد علاقمند به تولیدات چاپخانه)، صرفاً اشاره‌ای به مواد مصرفی و هزینه‌های صورت پذیرفته جهت ترمیم و بازسازی این چاپخانه شده است (SAKMAQ, 29076, p. 2) (تصویر ۲). دیگر سند موجود از این چاپخانه مربوط به ۱۳۲۹ق و اشاره به موقوفه‌ای برای آن است (SAKMAQ, 18079, p. 1)، اما ماهیت این موقوفه، واقف و برخورداران از آن در حاله‌ای از ابهام قرار دارد، چراکه قبل و بعد از این سند که صرفاً یک قبض وصول است، هیچ‌گونه اطلاعات تکمیلی وجود ندارد (تصویر ۳).

در زمینه حمایت آستان قدس رضوی از چاپخانه این نکته نیز حائز اهمیت است که هرچند متولیان هم‌چون مؤتمن‌الملک و میرزا مرتضی قلی‌خان طباطبایی به حمایت از این مرکز پرداختند، اما چنین به نظر می‌رسد که در مجموع نگرش مثبت و حمایتی نسبت چاپخانه وجود نداشت، چنانکه در سندی مربوط به ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۴۳ق میرزا آقا طهرانی (استاد و چاپچی چاپخانه)، طی شکایت از شخصی به نام حسین به دیلمی، رئیس‌کل محاسبات آستان، چنین

۱. سرویس بهداشتی.

۲. او سه نوبت (۱۳۴۴-۱۳۴۲ق، ۱۳۴۱-۱۳۴۰ق، ۱۳۲۹-۱۳۲۴ق) به تولیت آستان قدس رضوی منسوب شد.

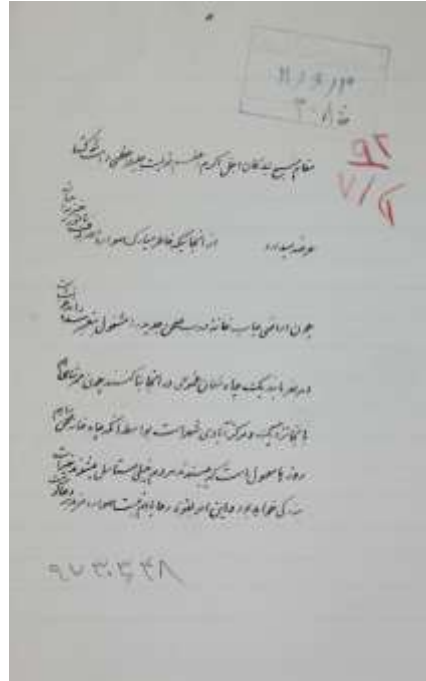
۳. منبع آب.

فرمایند تا لوازم چاپخانه را معاینه نماید کسری و نقص دارد یا صحیح است. چنانچه عامل را معرفی فرموده و اعزام نمایید مانعی نخواهد داشت» (SAKMAQ, 63798, p. 3) (تصویر ۶).

دایر داشته و بعضی زیارت‌نامه‌ها و ادعیه و غیره گاهی چاپ می‌شده و دو سال قبل شخص مباشر و عامل آن^۱ مرحوم شده و آن مطبعه متروک شده اگر کسی را که عامل و با ربط از این کار باشد آن اداره محترمه دارند ممکن است اعزام

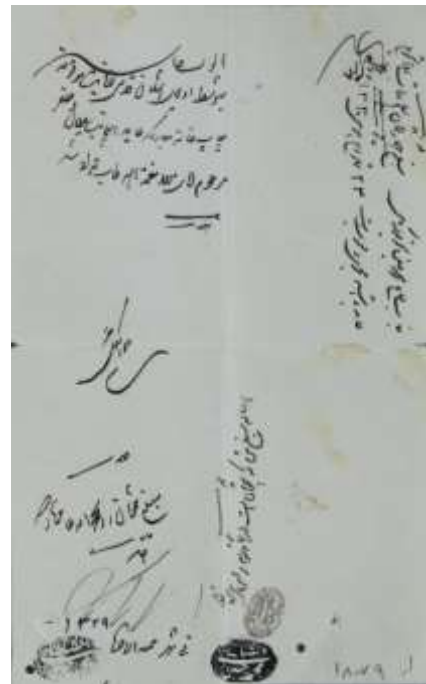
تصویر ۲: صورت هزینه و مصالح تعمیر چاپخانه (SAKMAQ, 29076, p. 2)

تصویر ۱: تعمیر چاپخانه و افزودن چاه‌خانه (SAKMAQ, 97303, p. 48)

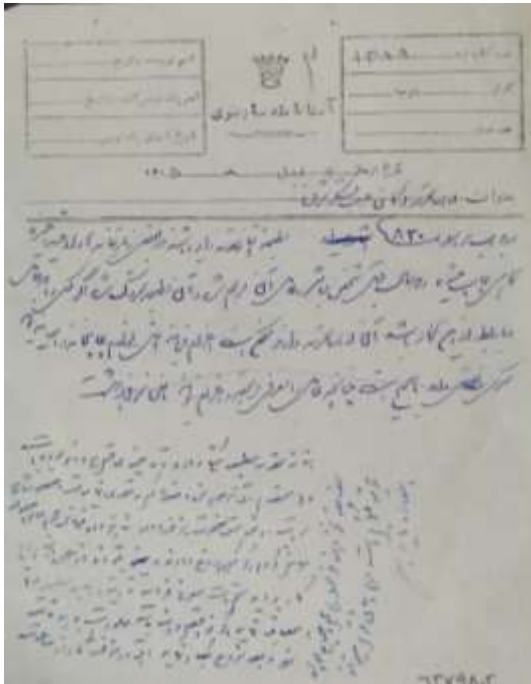

تصویر ۴: متن شکایت کربلایی میرزا آقا طهرانی (SAKMAQ, 105323, p. 1)

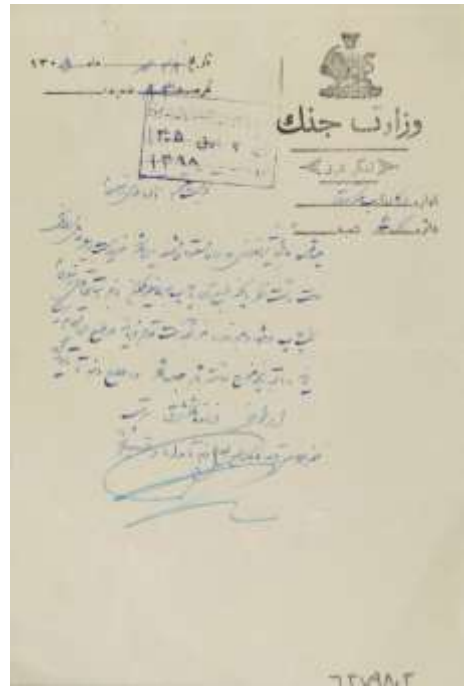

تصویر ۳: قبض وصول عایدی موقوفه (SAKMAQ, 18079, p. 1)

۱. به احتمال فراوان میرزا آقا طهرانی.

تصویر ۶: پاسخ اسدی، مبنی بر تعطیلی چاپخانه
(SAKMAQ, 63798, p. 2)

تصویر ۵: نامه درخواست اداره لشکر شرق
(SAKMAQ, 63798, p. 3)

این چاپخانه و عدم توجه به آن چنین اشاره شده است: «چون ترتیب دارالطباعة خراسان از بی‌همتی ما مردم اسلام مغشوش و بانی و مشوقی ندارد که امداد و همراهی کند و اغلب اوقات قلمزن بیسواد اصلاح سنگ آن را می‌نماید باوجود سعی و خون‌دل خوردن مؤلف و مواظبت عالیقدر کربلایی میرزا آقای باسهم‌چی، بازهم در تمام صفوف دخل و تصرفی از نورد و قلمزن شده و تغییر خط و مطلب و حروف داده که این همه از قامت ناسازبی‌اندام ماست. والا چرا در آستانه مقدسه رضوی، دارالطباعة مخصوصی [ثابت و فعال] نباشد حتی اگر این کربلایی میرزا آقا نبود به‌کلی مشهد دارالطباعة نداشت» (Mohajer Heravi, 1906, p. 395). همانگونه که از نحوه تهیه ملزومات اولیه این چاپخانه همچون دستگاه چاپ اطلاعات دقیقی در دست نیست، سرانجام این وسایل نیز در حاله‌ای از ابهام قرار دارد.

موقعیت مکانی (جایابی)

دیگر موضوع حائز اهمیت، جایابی چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی بر اساس نقشه‌های موجود است، چراکه

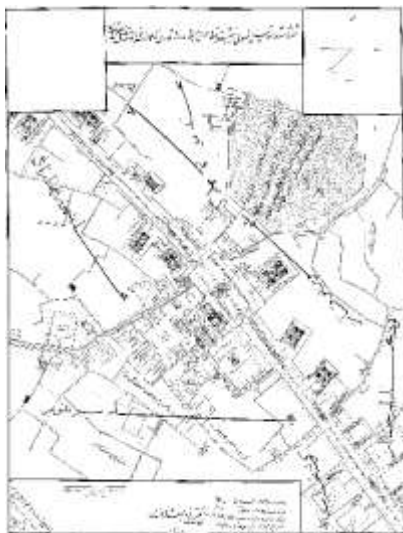
هرچند چاپخانه سنگی، به‌عنوان یک زیرمجموعه فرعی در حوزه فرهنگی از سوی ساختار آستان قدس رضوی در دوره قاجار به رسمیت شناخته شده بود، اما از توجه چندان در راستای رفع نیازهای مجموعه آستانه برخوردار نبود. به‌عنوان نمونه، نیازهای چاپی مجموعه آستان قدس رضوی (آگهی‌ها، فرم‌ها، اوراق اداری و چاپی مورد استفاده ادارات) به چاپخانه‌های سربی واگذار می‌شد. گویا این چاپخانه به‌واسطه تکنیک چاپ (سنگی) و خروجی‌های آن، چندان موردتوجه متولیان بخش‌های اداری آستانه نبود و در این بین به‌واسطه نیاز به تهیه سربرگ‌ها، فرم‌ها، نامه‌ها و سایر تولیدات چاپی در زمینه مکاتبات اداری، به پیروی از شیوه رایج در تهران، چاپ سربی مورد استقبال قرار داشت. از این‌رو، کمک‌های مالی موردنیاز برای حیات این چاپخانه در اولویت متولیان قرار نداشت و عموماً درخواست‌های مالی چاپخانه با مساعدت همراه نبود (SAKMAQ, 4792, p. 35).

نمونه‌ای دیگر، عدم استخدام افرادی ماهر به‌صورت ثابت در چاپخانه بود. در حاشیه صفحه پایانی جلد پنجم از بحرالغواید (۱۳۲۴ق)، پس از ذکر عنوان «معذرت» به اوضاع نابسامان

۱. وسیله‌ای چوبی یا پلاستیکی و استوانه شکل برخوردار از پوششی چرمی یا نمدی که با آن جوهر را بر روی سنگ پخش می‌کردند.

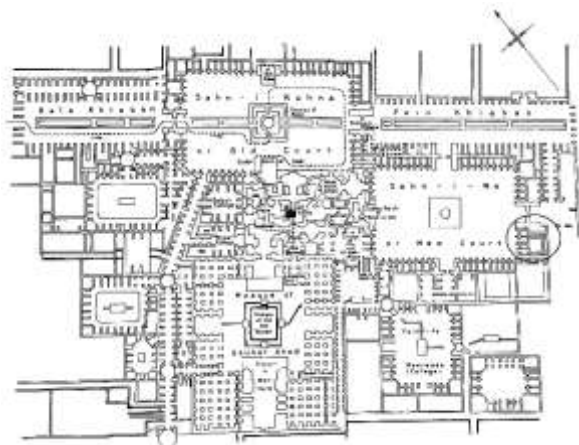
می‌توان تا حدودی به موقعیت مکانی دقیق این چاپخانه و نیز ساختار فیزیکی بنای آن دست‌یافت. اولین نقشه موجود از دوره قاجار در زمینه فضای شهری مشهد و بخش‌های گوناگون حرم (نقشه مشهد رضوی از حیثیت بقعه و صحن و مسجد و مدرسه و قدری از عمارات و باغات متصل به صحن مقدس)، از سوی ذوالفقار مهندس در ۱۲۸۴ ق ترسیم شده است. در این نقشه، می‌توان مکان ضرابخانه را مشاهده کرد که در این زمان فعال بوده است (نقشه ۱). در حدود پانزده سال بعد، نقشه‌ای در کتاب *مطلع الشمس* مشاهده می‌شود که به‌وسیله سلیمان‌خان مهندس در ۱۳۰۰ ق ترسیم شده است. متأسفانه این نقشه صرفاً تا محدوده درب شرقی صحن جدید (نو) را شامل می‌شود و به محل ضرابخانه که در این زمان مبدل به چاپخانه شده بود، نپرداخته است (نقشه ۲). نقشه دیگر که گویا در اواخر عصر ناصری توسط حاجی معاون الصنایع معمار ترسیم و احتمالاً به‌وسیله یک مستشرق بخش‌های آن نامگذاری شده است، صرفاً به بخش‌های مشهور و مهم اشاره و از ذکر جزئیات خودداری کرده است. از این‌رو، صرفاً موقعیت مکانی چاپخانه قابل‌مشاهده است (نقشه ۳). از اواخر دوره قاجار، نقشه‌ای

موجود است که توسط میرزا علی‌اصغر خان مهندس و به سفارش عبدالرزاق بغایری در ۱۳۴۲ ق ترسیم شده است. در این نقشه هیچ‌گونه اشاره نوشتاری به مکان چاپخانه مشاهده نمی‌شود و گویا در این زمان مکان چاپخانه تا حد گسترده‌ای غیرفعال و یا متروک و عملاً از اهمیت ویژه‌ای برای اشاره در نقشه برخوردار نبوده است (نقشه ۴). نقشه دیگر، ترسیم پوپ، پژوهشگر آمریکایی در حوزه تاریخ هنر ایران، متعلق به دوره پهلوی اول است. این نقشه را که تا حد گسترده‌ای می‌توان متأثر از نقشه سلیمان‌خان مهندس دانست، برای اولین بار به ارائه فضای چاپخانه پرداخته است. فضایی فاقد اتاق، دیوارهای جداکننده و به حالت یکسره در پشت حجره‌های درونی صحن و به احتمال فراوان با در ورودی از بیرون صحن که مورد استفاده قرار داشته است (نقشه ۵). آخرین نقشه متعلق به دوره پهلوی دوم است که بنا به مشاهدات انجام‌شده^۱، مکان موردنظر با تغییر کاربری، تبدیل به محل نگهداری فرش‌های حرم مطهر و در مجاورت سرویس‌های بهداشتی تازه تأسیس در این دوره ترسیم شده است (نقشه ۶).

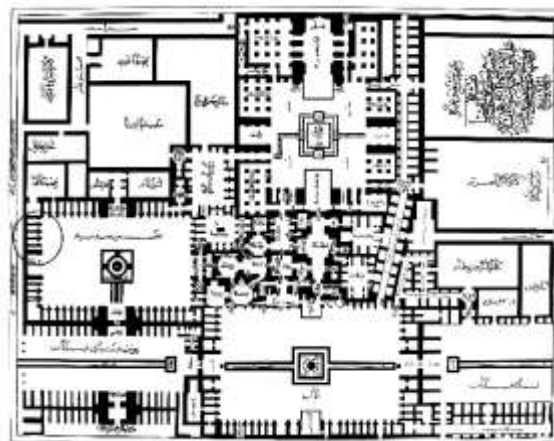

نقشه ۱: ترسیم‌شده به‌وسیله ذوالفقار مهندس در ۱۲۸۴ ق (موجود در کاخ گلستان، دریافت شده از بخش مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

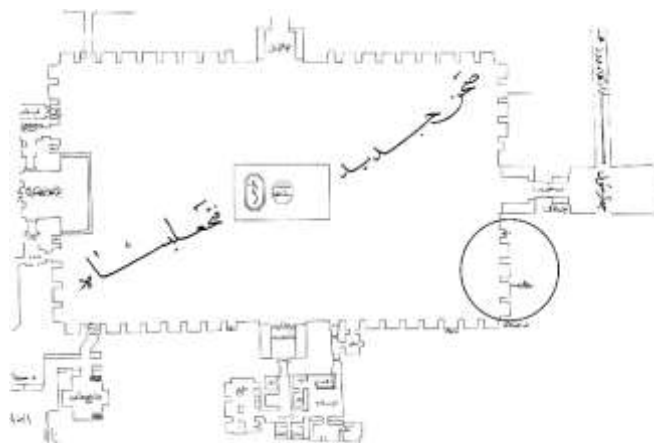
۱. در مورخه ۱۳۹۹/۱۱/۱۲ مکان مذکور مورد بازدید میدانی قرار گرفت و اطلاعات در زمینه تغییر کاربری چاپخانه در دوره پهلوی به دست آمد.

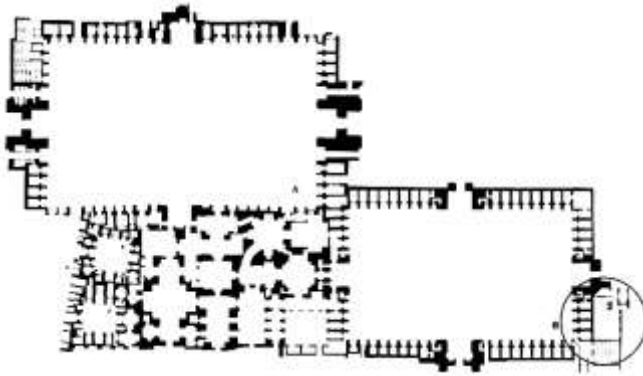
نقشه ۲: ترسیم شده به وسیله حاجی معاون الصنائع معمار در اواخر عصر ناصری (Sykes, 1994, p. 217)

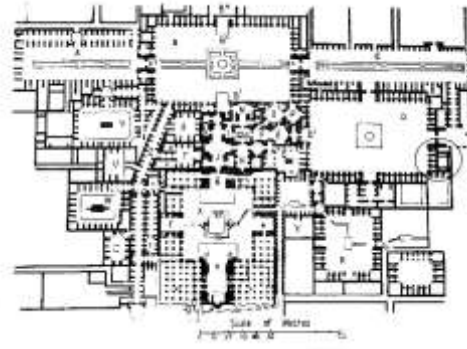
نقشه ۲: ترسیم شده به وسیله سلیمان خان مهندس در ۱۲۰۰ ق (E'temad al-Saltaneh, 1984 (Vol. 3), Attached pages)

نقشه ۴: ترسیم شده به وسیله میرزا علی اصغر خان مهندس در ۱۲۴۲ ق (SAKMAQ, 62258, p. 1)

نقشه ۶: ترسیم شده به وسیله بیژن سعادت در دوره پهلوی دوم
(Sa'adat, 1976, Attached pages)

نقشه ۵: ترسیم شده به وسیله آرتر آیم پوپ در دوره پهلوی اول
(Pope, 2008 (Vol. 3), p. 1398)

[Husayni](#); [Mohajer Heravi, 1906, p. 57](#); [160](#)

[Hayiri](#) ; [Kashani, 1911, p. 110](#)

[Ganjavi](#) ; [Mazandarani, 1893, p. 688](#)

[Tabatabaei](#), : [Isfahani, 1907 \(Vol. 2\), p. 1](#)

; [Aiti Qaini, 1908, p. 276](#); [1925, p. 32](#)

; [Ansari, 1912, p. 154](#); [Fesharaki, 1912, p. 1](#)

[Khorasani](#), ; [Badaye' nagar, 1913, p. 36](#)

; [Sultan al-Qara, 1879, p. 147](#); [1921, p. 156](#)

[Qazvini, 1909, p. 1](#). هرچند به تعداد مجلد

انتشار یافته از آثار این چاپخانه اشاره ای نشده است، اما

به طور میانگین گویا بین ۵۰۰ تا ۷۰۰ جلد به چاپ می رسد

([Shahri, 1997 \(Vol. 2\), p. 210](#)).

بر اساس بررسی آرشیوی صورت گرفته در بیش از بیست

پایگاه نگهداری کتاب های چاپ سنگی در داخل و خارج از

ایران، کتاب های انتشار یافته در چاپخانه سنگی آستان قدس

رضوی عبارت اند از: ۱. [منتخب القصاید](#) (۱۲۹۴ق)، اثر علی

راقم مشهدی^۱. ۲. [رساله مسئله](#) (۱۲۹۵ق)، اثر مرتضی بن

محمد امین انصاری. ۳. [البحر الصافی](#) (۱۲۹۵ق)، اثر محمد

بن حسن حسینی هندی (هروی). ۴. [کفایه الحفاظ](#)

(۱۲۹۷ق)، اثر محمود بن محمد العلوی الفاطمی الحسینی

الحافظ التبیرزی (سلطان القرا). ۵. [اکسیر الاخبار للاخبار](#)

[الابرار](#) (۱۳۱۰ق)، اثر محمد حسن بن حسین حسینی اردکانی.

۶. [نجاه العاصین](#) (۱۳۱۰ق)، اثر ذوالفقار مشهدی بخارایی.

کتاب های انتشار یافته

در دوره پنجاه ساله فعالیت چاپخانه آستانه، مبنی بر

یادداشت های آغازین و پایانی کتاب های چاپ سنگی،

تعداد ۲۸ کتاب در این چاپخانه که بانام های کارخانه چاپ

آستانه مقدسه حضرت رضویه، کارخانه متعلقه به آستان

مقدس رضوی، دارالطباعة رضویه، کارخانه چاپ متعلقه به

آستان قدس، دارالطباعة آستان قدس، دارالطباعة آستان

قدس رضوی، دارالطباعة آستانه مبارکه، دارالطباعة آستانه

مقدسه، دارالطباعة آستانه مقدسه رضویه، طبع آستانه

متبرکه مقدس رضوی، دارالطبع صحن رضوی، مطبعه

آستانه، مطبعه مبارکه رضویه، مطبعه آستانه رضویه، طبع

کارخانه درب صحن جدید، مطبعه آستان قدس رضوی،

مطبعه آستانه مقدسه رضویه، دارالطباعة المنسوبه الی ملک

العتبه العلیه الرضویه، دارالطباعة صحن جدید، شناخته

شده بود، انتشار یافت ([Raquem Mashhadi, 1877,](#)

[Mashhadi, 1899,](#); [Ansari, 1878, p. 200](#); [p. 1](#)

[Husayni Ardakani, 1892 \(Vol.3\), p. 120](#)

[Malek al-](#); [Khorasani, 1893, p. 1](#); [265](#)

[Mirzaye Gohari, Hokama, 1896, p. 16](#)

[Qari Arab,](#); [Juhari, 1911, p. 1](#); [1903, p. 9](#)

[Unknown, 1905, p. 1](#); [1922, p. 1](#)

[Husayni](#); [Unknown, 1906, pp. 1-46](#); [50](#)

[Shahid Sani, 1903, p.](#); [Hendi, 1898, p. 255](#)

۱. [منتخب القصاید](#) نخستین کتاب چاپ شده در چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی و نخستین کتاب چاپی مشهد محسوب می شود ([La' Shateri, 2022b, p. 63](#)).

زین العابدین بن مسلم حائری مازندرانی. ۲۵. لزوم حجاب ناموس (۱۳۳۲ق)، اثر فضل الله بن داوود مشهدی (بدایع-نگار). ۲۶. وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حاله الاحتضار (۱۳۴۰ق)، اثر محمد هاشم بن محمد علی خراسانی. ۲۷. منتخب التجوید (۱۳۴۱ق)، اثر سید محمد قاری عرب. ۲۸. زیارت دوره حرم حضرت رضا^(ع) (۱۳۴۴ق)، گردآوری مرتضی قلی خان طباطبایی (تولیت وقت).

فعالیت چاپخانه آستان قدس رضوی صرفاً در تولید کتاب محدود بود. در این بین، تنها در واپسین سال‌های فعالیت به انتشار یک شماره از ماهنامه/الکمال (ربیع‌الثانی ۱۳۴۲ق) -دربردارنده موضوعات دینی، تاریخی، اخلاقی و رخدادهای ماهانه- به درخواست مدیر و صاحب‌امتیاز آن، فضل‌الله آل دواود (بدایع‌نگار آستان قدس)، پرداخت. این ماهنامه از ۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۸ق تا ۳ جمادی‌الثانی ۱۳۴۲ق در مشهد و چاپخانه طوس و سپس خراسان به شیوه چاپ سری منتشر می‌شد، اما در یک شماره (سال سوم، شماره پنجم) به شیوه چاپ سنگی و زیر نظر میرزا آقای طهرانی منتشر شد (-Al- [Kamal, 1923 \(Vol. 5\), pp. 40-41](#)). پس از شماره مذکور، مجدد انتشار آن به صورت چاپ سری ادامه یافت. شاید این تغییر دیدگاه سریع (از سنگی به سری) را بتوان از سویی به واسطه عدم استقبال توده و از سویی عدم همکاری و توانایی لازم چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در واپسین سال‌های حیات آن دانست.

۷. کلیات جودی (۱۳۱۱ق)، اثر عبدالجواد خراسانی (جودی). ۸. سرور المؤمنین (۱۳۱۱ق)، اثر میرزا آقا (جسور). ۹. رساله طاعونیه (۱۳۱۴ق)، اثر حسن ملک‌الحکماء. ۱۰. رشف‌العسل و کشف‌الغزل (۱۳۱۶ق)، اثر محمد بن حسن حسینی‌هندی مشهور به هروی. ۱۱. الفیه طبیه (۱۳۱۷ق)، اثر محمد طاهر مشهدی. ۱۲. تسلیه العباد (مسکنه الفواد) (۱۳۲۱ق)، اثر شهیدثانی. ۱۳. ذریعه الرضویه (۱۳۲۱ق)، اثر میرزای گوهری. ۱۴. هشت کتاب (۱۳۲۳ق)، اثر شاعری ناشناس (دربردارنده هشت حکایت منظوم کوتاه). ۱۵. هفت کتاب (۱۳۲۴ق)، اثر شاعری ناشناس (دربردارنده هفت حکایت منظوم کوتاه). ۱۶. بحرالقولاند (کلیات ریاضی) (۱۳۲۴ق)، اثر محمد یوسف مهاجر هروی متخلص به ریاضی. ۱۷. مزامیر الاولیاء (مرقات الایقان و مرقات الصیان) (۱۳۲۵ق)، اثر محمدباقر گنجوی اصفهانی. ۱۸. اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد (۱۳۲۶ق)، اثر محمدباقر آیتی‌قائینی. ۱۹. نحو دبستانیان (۱۳۲۷ق)، اثر ابوالقاسم بن هادی قزوینی. ۲۰. طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهدا (۱۳۳۰ق)، اثر میرزا محمد ابراهیم بن محمدباقر جوهری. ۲۱. تذکره المؤمنین (۱۳۳۰ق)، اثر حسن بن احمد حسینی کاشانی. ۲۲. آداب الشریعه المطهره (۱۳۳۱ق)، اثر محمدباقر فشارکی. ۲۳. رساله مسئله (۱۳۳۱ق)، اثر مرتضی بن محمدامین انصاری با گردآوری محمدعلی یزدی. ۲۴. ذخیره المعاد (۱۳۳۱ق)، اثر

جدول ۱: مشخصات کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

عنوان	منتخب القضايد	رساله مسئله	البحر الصافي	کتابه الخطا	اکسیر الاخبار للاخبار الاوار	نجاه العاصين
نشر	۱۲۹۴	۱۲۹۵	۱۲۹۵	۱۲۹۷	۱۳۱۰	۱۳۱۰
مؤلف/گردآورنده	علی راقم‌شهدی	مرتضی انصاری	محمد حسینی‌هندی	محمود سلطان‌القرآ	حسن حسینی‌ردگانی	ذوالفقار مشهدی‌بخارایی
مترجم/مصحح	-----	-----	-----	-----	شیخ مهدی	-----
کاتب	علی راقم‌شهدی	علی راقم‌شهدی	ابراهیم رضوی	ناشناس	ناشناس	علی راقم‌شهدی
نقاش	-----	-----	-----	-----	-----	-----
بانی	محمد اسمعیل تاجر هروی	-----	-----	-----	-----	ملا میرزا محمد کتابفروش
چاپخانه	آستان‌قدس (میرزا رفیع تبریزی)	آستان‌قدس (میرزا رفیع تبریزی)	آستان‌قدس (میرزا رفیع تبریزی)	آستان‌قدس (ناشناس)	آستان‌قدس (شیخ مهدی)	آستان‌قدس (محمد رضا طهرانی)
دوره‌نامه	مدح و مرثیه‌نامه اطهار ^(۱)	مسائل فقهی و شرعی	عروض و قواعد شعر	تجوید قرآن	احادیث شیعی (اخلاق اسلام)	وعظ و خطابه
زبان	فارسی	فارسی عربی	فارسی عربی	فارسی عربی	عربی	فارسی عربی
قطع	وزیری	وزیری	رقعی	رقعی	وزیری	رحلی کوچک
صفحه	۱۹۰	۲۰۰	۲۵۶	۱۴۸	۲۷۶	۵۱۲
خط	نستعلیق	نسخ	نسخ	نستعلیق	نسخ	نستعلیق

عنوان	کلیات جودی	سرور المومنین	رساله طاعونیه	شف العسل و کشف الغل	الغیه طیه
شماره	۱۲۱۱	۱۲۱۱	۱۲۱۴	۱۲۱۶	۱۲۱۷
مؤلف/گردآورنده	عبدالجواد خراسانی	جسور (میرزا آقا)	حسن ملک‌الرحماء	محمد حسین‌هندی	محمد طاهر مشهدی
مترجم/مصحح	-----	-----	-----	-----	-----
کاتب	میرزا طاهر طبیب مشهدی	ناشناس	میرزا طاهر طبیب مشهدی	عبدالرزاق یزدی اردکانی	میرزا طاهر طبیب مشهدی
نقاش	میرزا سید حسن	ناشناس	-----	-----	-----
بانی	محمد اسمعیل کتابفروش	رضا کتابفروش	-----	-----	-----
چاپخانه	آستان قدس (شیخ محمدطهرانی)	آستان قدس (شیخ محمدطهرانی)	آستان قدس (ناشناس)	آستان قدس (شیخ محمدطهرانی)	آستان قدس (شیخ محمدطهرانی)
دوره/ماه	مربیه امه‌اطهار ^(۲)	مربیه امام حسین ^(۲)	علم پزشکی	آداب سلوک	علم پزشکی
زبان	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی	عربی
قطع	وزیری	وزیری	رقعی	رقعی	رقعی
صفحه	۲۵۰	۱۲۰	۱۴	۲۵۱	۱۲۰
خط	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نسخ	نسخ

عنوان	تسلیمه العباد (مسکته الفوائد)	ذریعه الرضویه	هشت کتاب	هفت کتاب	بجوالفوائد (کلیات ریاضی)	مرازمیر الاولیاء
نشر	۱۳۲۱	۱۳۲۱	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۴	۱۳۲۵
مؤلف/گردآورنده	زین الدین شهید ثانی	میرزای گوهری	ناشناس	ناشناس	محمد یوسف مهاجر هروی	سید محمدباقر گنجوی صفهانی
مترجم/مصحح	اسماعیل مجد الایباء خراسانی / عبدالحسین تاجر تبریزی	-----	-----	-----	-----	-----
کاتب	عبدالحسین بن میرزا نصرالله	عبدالعلی	ناشناس	ناشناس	محمد حسین هروی	ناشناس
نقاش	-----	-----	ناشناس	ناشناس	سید الشعرا	-----
بانی	علیق میرزا رکن الدوله	محمد طاهر صراف	ملا میرزا محمد کتابفروش	ملا میرزا محمد کتابفروش	-----	-----
چاپخانه	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (ناشناس)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (ناشناس)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)
دوره/ماه	احادیث شیعی (مصیبت و صبر)	مدح امام رضا ^(ع) ، غزلیات عاشقانه	پند و اندرز	پند و اندرز	کشکول	مصائب ائمه اطهار ^(ع)
زبان	فارسی عربی	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی عربی
قطع	وزیری	وزیری	رقعی	رقعی	رحلی کوچک	وزیری
صفحه	۱۶۰	۲۲۰	۵۰	۴۶	۵۷۲	۴۲۰ ۱۸۸
خط	نسخ	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نستعلیق	نسخ

عنوان	اكتفاء المكاتب واصلاح المفاسد	نحو دستاویزین	طوفان الیکاء فی مفاصل الشبهاء	تذکره المؤمنین	آداب الشریعه المطبوعه	رساله مسئله
نشر	۱۳۲۱	۱۳۲۷	۱۳۳۰	۱۳۳۰	۱۳۳۱	۱۳۳۱
مؤلف/گردآورنده	محمدباقر آیتی قائینی	ابوالقاسم قزوینی	محمد ابراهیم جوهری	حسن حسینی کاشانی	محمدباقر فشاکی	مرتضی انصاری
مترجم/مصصح	-----	-----	-----	-----	-----	-----
کاتب	ابن ملا علی تبریزی	عبدالعزیز	ناشناس	محمد حسن نجف آبادی اصفهانی	عبدالرزاق یزدی اردکانی	محمد حسن نجف آبادی اصفهانی
نقاش	-----	-----	میرزا سید عبدالرحیم	-----	-----	-----
بانی	-----	-----	میرزا اسماعیل کتایبفروش	-----	اسدالله طهرانی	محمد مهدی کتایبفروش خوانساری
چاپخانه	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (ناشناس)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)
دوره/ماه	رد عقاید صوفیه	درس (نحو)	مصائب ائمه اطهار (ع)	مسائل فقهی (نماز)	اخلاق، آداب، سنن اسلامی	مسائل فقهی و شرعی
زبان	فارسی	فارسی عربی	فارسی	فارسی	فارسی	فارسی عربی
قطع	رقعی	رقعی	وزیری	رقعی	رقعی	وزیری
صفحه	۲۷۱	۱۴۸	۲۵۸	۱۱۰	۱۱۲	۱۵۴
خط	نسخ	نستعلیق	نسخ	نسخ	نسخ	نسخ

عنوان	ذخیره المعاد	لازم حجاب ناموس	وسيله الامان من مكالن الشيطان	منتخب التجويد	زیارت دوره حرم حضرت زهرا (ع)
نشر	۱۳۳۱	۱۳۳۲	۱۳۴۰	۱۳۴۱	۱۳۴۴
مؤلف/گردآورنده	زین العابدین حائری مازندرانی	فضل الله بدایع‌کار	محمد هاشم خراسانی	سید محمد قاری عرب	مرتضی قلی طاطایی
مترجم/مصحح	-----	-----	-----	-----	-----
کاتب	محمد حسن نجف‌آبادی اصفهانی	ناشناس	محمد حسن نجف‌آبادی اصفهانی	عبدالعلی	عبدالعلی
نقاش	----	----	----	----	----
بانی	-----	-----	محمد کاظم هروی	-----	-----
چاپخانه	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)	آستان قدس (میرزا آقا طهرانی)
دوره/ماده	مسائل فقهی و شرعی	مسائل فقهی (حجاب)	احادیث شیعی (مرگ)	درسی (تجوید قرآن)	زیارت‌نامه
زبان	فارسی	فارسی عربی	فارسی عربی	فارسی عربی	عربی
قطع	وزیری	وزیری	وزیری	رقعی	رقعی
صفحه	۱۷۸	۳۱	۱۵۱	۹۱	۲۲
خط	نسخ	نسخ	نسخ	نسخ	نسخ

صفحات آغازین و پایانی کتاب‌های چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی

			
کتابه الحفظ، ۱۲۹۷ق	البحر الصافی، ۱۲۹۵ق	رساله مسئله، ۱۲۹۵ق	منتخب التصاید، ۱۲۹۴ق
			
سرور المؤمنین، ۱۳۱۱ق	کلیات جودی، ۱۳۱۱ق	نجاه العاصین، ۱۳۱۰ق	اکسیر الاخبار، ۱۳۱۰ق
			
تسلیه العباد، ۱۳۲۱ق	الفیه طیبه، ۱۳۱۷ق	رشف العسل، ۱۳۱۶ق	رساله طاعونیه، ۱۳۱۴ق
			
بحر الفوائد، ۱۳۲۴ق	هفت کتاب، ۱۳۲۴ق	هشت کتاب، ۱۳۲۳ق	ذریعه الرضویه، ۱۳۲۱ق

			
طوفان البكاء، ۱۳۳۰ق	نحو دبستانیان، ۱۳۲۷ق	اکفاء المکائد، ۱۳۲۶ق	مزامیر الاولیاء، ۱۳۲۵ق
			
ذخیره المعاد، ۱۳۳۱ق	رساله مسئله، ۱۳۳۱ق	آداب الشریعه المپطهه، ۱۳۳۱ق	تذکره المؤمنین، ۱۳۳۰ق
			
زیارت دوره حرم، ۱۳۴۴ق	منتخب التجوید، ۱۳۴۱ق	وسیله الامان، ۱۳۴۰ق	لزوم حجاب ناموس، ۱۳۲۲ق

فعالان و همکاران چاپخانه

دربارهٔ ویژگی‌های فنی و اجرایی و نیز ساختار پذیرش سفارش، چاپ و توزیع آثار انتشار یافته از سوی چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی اطلاعات دقیقی موجود نیست. با این حال، در مقایسه با چاپخانه‌های تهران و تبریز، از تشکیلات بسیار محدودتر و متعاقباً افراد شاغل عموماً دارای تعاملات مقطعی با این چاپخانه بودند. علاوه بر این، مشارکت بانیان و حامیان موضوعی است که به علت فقدان اطلاعات، در پرده‌ای از ابهام قرار دارد. بر این اساس، تنها با نگاهی تطبیقی-تحلیلی می‌توان بر اساس اندک گزارش‌های موجود، به یافته‌های نوین دست یافت. بر اساس نوع

فعالیت و مشارکت با چاپخانه آستانه، فعالان و همکاران زیر که نامشان در کتاب‌های تولیدی این چاپخانه ذکر شده است، مورد بررسی قرار خواهند گرفت: ۱. استادان چاپ (چاپچیان/ چاپگران) که گویا علاوه بر نظارت بر فعالیت سایر عوام اجرایی، عهده‌دار مدیریت این چاپخانه نیز بودند. ۲. کاتبان. ۳. نقاشان. ۴. مصححان. ۵. مترجمان. ۶. بانیان و حامیان.

استادان چاپ (چاپچیان/ چاپگران)

استاد چاپ، اصلی‌ترین رکن در فعالیت هر چاپخانه بود. در صفحه آغازین، یادداشت‌های پایانی آثار انتشار یافته در چاپخانه آستان قدس رضوی، از این فرد عموماً با عنوان استاد

لیکن درست کار نیامد ز دستشان/ غیر از تقلب و حرکاتی که بُد شنیع [...]» (Jasur, 1893, p. 116).

شیخ مهدی (صحاف کربلایی): از شیخ مهدی صرفاً در یک کتاب چنین نام برده شده است: «[...] در دارالطباعة رضویه به مباشرت عالیجناب آقا شیخ مهدی طبع شد. قد تمت بعون الله و لقد قابلته و صحیحته بکمال العبد شیخ مهدی الملقب بالصحاف الکربلایی» (Husayni Ardakani, 1892 (Vol. 3), p. 265). مبنی بر شهرت شیخ مهدی، یکی از صحافان فعال در کتابخانه آستان قدس بود و گویا به واسطه تخصص در صحافی نسخ خطی، به صورت مقطعی و نیازی ضروری (در غیبت و یا عدم همکاری میرزا رفیع تبریزی) از سوی چاپخانه آستانه به عنوان فردی آشنا به تولید کتاب و احتمالاً آگاه از تکنیک چاپ سنگی، در ۱۲۱۰ ق جهت چاپ *اکسیر الاخبار للاخبار الابرار* دعوت به همکاری شد. با این حال، نمی توان او را استاد چاپ متبحر و متخصص و صرفاً مشغول در این زمینه و به مثابه رکنی مدیریتی و اجرایی در چاپخانه آستانه دانست، بلکه احتمالاً فردی ناظر در انجام روند امور از سوی کارگران چاپخانه بود، چنانکه ذکر کلمه مباشرت (نظارت، سرپرستی) را می توان در این راستا دانست.

محمدرضا طهرانی: آغاز فعالیت او در چاپخانه ای شخصی در تهران بود، چنانکه در رساله عملیه، *مطلوب الزائرین، بوستان سعدی، شرح الاشارات و روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان* (Ansari, 1844, p. 130)؛ *Rozeh- Ibn ; Sa'di, 1869, p. 268; khwan, 1861, p. 1*؛ *Hilli, 1889, pp. 1-482; Sina, 1887, p. 1* نام او به عنوان استاد چاپ ذکر شده است. گویا او در سنین کهولت و به همراه خانواده به مشهد سفر و با انتشار نجاه العاصین در ۱۲۱۰ ق، به عنوان استاد چاپ برای مدت کوتاهی در چاپخانه سنگی آستانه به فعالیت پرداخته و سپس پسرش عهده دار این مسئولیت می شود.

شیخ محمد طهرانی: بنا به یادداشت آغازین *سرور المؤمنین* «شیخ محمد ولد مرحوم مشهدی محمدرضا طهرانی» بود (Jasur, 1893, p. 1). بر اساس سال انتشار *سرور*

چاپ و گاه عناوینی همچون مباشر (ناظر) یاد شده است. مبنی بر تأسیس نخستین چاپخانه های سنگی در تبریز و تهران، به احتمال فراوان استادان اولیه برای یادگیری روش و تکنیک های چاپ، دوره ای را در این دو شهر گذرانده باشند. از سوی دیگر، پسوند *تهرانی* (طهرانی) استادان چاپخانه سنگی آستانه این احتمال را تقویت می کند که آنان پس از کسب مهارت لازم، جهت برپایی و یا حضور در چاپخانه ای، از تهران به مشهد سفر و تا پایان عمر کاری در این شهر حضور داشته اند. مهم ترین وظایف اساتید چاپخانه شامل نیازسنجی مخاطبان و ارتباط گیری با حامیان مالی، تهیه ملزومات چاپ (سنگ، کاغذ، جوهر) و نیز ارتباط با مؤلفان، شارحان، کاتبان، نقاشان و غیره بود. همچنین در عرصه فنی و اجرایی نظارت بر فعالیت هر یک از کارکنان چاپخانه همچون ترازسازی سطح سنگ، بررسی میزان فشار سنگ بر کاغذ، تعیین ابعاد (برش) کاغذ، تشخیص میزان غلظت جوهر، قلم گیری ریزبینانه نواحی چاپ گرفته نشده و سایر موضوعات مرتبط در حین و پس از چاپ بود. هر یک از استادان چاپخانه آستانه حداقل از همکاری همچون ورق گذار، چرخ گردان، مرکب زن، مرکب ساز و سنگ ساب برخوردار بودند^۱.

میرزا رفیع تبریزی: نخستین استاد چاپخانه آستانه و عهده دار چاپ سه کتاب *منتخب التصاید، رساله مسئله، البحر الصافی* بود و احتمالاً در دوران فعالیت (۱۲۹۴-۱۲۹۵ ق) جهت تهیه دستگاه چاپ و نخستین ملزومات چاپخانه، حضور و نظارت داشته است. از پسوند نام او چنین به نظر می رسد که در ابتدا ساکن تبریز و مهارت های مورد نیاز را فرا گرفته و سپس به مشهد سفر نموده است. هرچند در *انجامه البحر الصافی* از او با عنوان «استاد اساتید هذا الفن البدیع رئیس ارباب [...] عالیجاه آقا میرزا رفیع» (Husayni Hendi, 1878, p. 255) ذکر شده است، اما از مهارت ممتازی در این زمینه برخوردار نبود، چنانکه مؤلف *سرور المؤمنین*، آثار انتشار یافته به وسیله او را فاقد کیفیت مطلوب بیان داشته است: «[...] کآمد به مُلک طوس بسی کس برای طبع/ خود از قبیل سیدی و میرزا رفیع/

۱. جهت مطالعه درباره تکنیک چاپ سنگی در دوره قاجار (ملزومات اولیه، ویژگی های فنی، عوامل اجرایی)، ر.ک: (La'1 Shateri, 2022c).

المؤمنین و به‌کارگیری عنوان «ولد مرحوم» می‌توان دریافت که محمدرضا تهرانی در اواخر ۱۳۱۰ ق و یا اوایل ۱۳۱۱ ق فوت و پسرش شیخ محمد، به‌عنوان استاد چاپ نقش مدیریت چاپخانه سنگی آستانه را عهده‌دار و به‌عنوان «باسمه‌چی ارض اقدس در دارالطباعة آستانه مبارکه» (Husayni Hendi, 1898, p. 256) معرفی شد. آنچه مشهود است، شیخ محمد از مهارت ممتازی نسبت به سایر استادان چاپ در مشهد برخوردار بود: «[...] در کارخانه‌ای که بود در آستان قدس/ شد طبع این کتاب که الحق بُود بدیع/ هم زاهتمام شیخ محمد که نامده/ چون او به فن طبع کسی این چنین صنیع» (Jasur, 1893, p. 1).

شیخ محمد در دوران حضور در چاپخانه سنگی آستانه عهده‌دار انتشار چهار کتاب (کلیات جودی، سرور المؤمنین، رشف العسل و کشف الغزل، الفیه طویه) طی ۱۳۱۱ ق تا ۱۳۱۷ ق بود. او همچنین دارای چاپخانه‌ای مستقل و خصوصی در مشهد بود و در آن به انتشار آثاری همچون چهار حکایت، مناجات‌نامه و دوزاده‌بند محتشم، نورالنامبر، مظفرنامه همایون، مرقات الصبیان، آثار الرضویه من منتخبات الصدیقیه، روض الجنان فی مواعظ شهر رمضان طی سال‌های ۱۳۰۹ ق تا ۱۳۱۸ ق پرداخت. بر اساس بررسی آرشیوی صورت پذیرفته، اثری پس از ۱۳۱۸ ق از شیخ محمد تهرانی در دست نیست و به‌احتمال فراوان، این سال، پایان دوران فعالیت بوده است.

میرزا آقا طهرانی: او گویا برادرزاده محمدرضا طهرانی بود، چنانکه میرزا آقا «خلف ارجمند میرزا قلی‌بیک طهرانی‌الاصل مشهدی‌المسکن» (Aiti Qaini, 1908, p. 276) معرفی شده است. میرزا آقا به‌عنوان آخرین استاد چاپ و مدیر چاپخانه آستانه خود را چنین معرفی نموده است: «میرزا آقا مطبعه‌چی آستانه مقدسه» (SAKMAQ, 105323, p. 1). دوره او از فعالیت‌ترین دهه‌های حیات چاپخانه سنگی آستانه بود، چنانکه طی ۱۳۲۱ ق تا ۱۳۴۴ ق، چهارده کتاب منتشر شد. این در حالی است که میرزا آقا همزمان به‌صورت تخصصی در چاپخانه شخصی خود نیز فعال بود و

به انتشار آثاری متعدد پرداخت^۱. در دو دهه پایانی حکومت قاجار که مقارن با دهه‌های پایانی حیات چاپ سنگی مشهد و رواج چاپ سربی بود، چاپ سنگی به معنای عام و چاپخانه سنگی آستانه به معنای خاص در وضعیت نامطلوبی قرار داشت و تنها فرد حامی و تلاشگر در این زمان برای جلوگیری از افول چاپ سنگی، میرزا آقا محسوب می‌شد (Mohajer SAKMAQ, 105323, Heravi, 1906, p. 395; p. 1; 63798, p. 1).

کاتبان

یکی از ویژگی‌های برتری و محبوبیت چاپ سنگی، بهره‌گیری از شیوه کهن نگارش (خوشنویسی، به‌ویژه نسخ و نستعلیق)، برخلاف چاپ سربی، در تولید کتاب بود. در کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه، عموماً نام کاتبان در صفحات اول و یا آخر با پسوندهایی همچون «حزّره»، «العبد»، «العبد العاصی»، «أقلّ الطّلاب»، «أقلّ الجانی»، «بید العبد» «کمترین» و پسوندهایی مشابه (به نشانه تواضع کاتب)، مشاهده می‌شود.

علی راقم‌مشهدی: علی بن محمدحسن مشهدی خراسانی متخلص به راقم، مشهور به راقم‌مشهدی و ملقب به امین‌الشعرا، طی دوران حیات در مشهد اقامت و صرفاً سفرهایی زیارتی و کوتاه‌مدت به شهرهای مذهبی همچون نجف داشت. او به‌واسطه اشعار سراسر ستایش‌آمیز در مدح امامان شیعی و یا رجال سیاسی-نظامی به «راقم مداح» معروف بود. گویا در میانسالی علاوه بر فعالیت در حوزه ادبیات منظوم، در صحن جدید دارای مکتبخانه‌ای بود که در آن به آموزش فرزندان اعیان مشهد می‌پرداخت. راقم از خط زیبایی برخوردار و کتیبه‌های متعددی در صحن‌ها و مساجد مشهد به‌وسیله او کتابت شده است. در حوزه خوشنویسی، او قبل و بعد از ورود چاپ به مشهد، در زمینه کتابت نسخ خطی فعال بود (La'l Shateri, 2022b, pp. 68-69). راقم‌مشهدی به‌عنوان نخستین مؤلف و کاتب به همکاری با چاپخانه سنگی آستانه پرداخت، چنانکه کتابت

۱. ازجمله این آثار می‌توان به تاریخ حالات والاحضرت امیر عبدالرحمن خان، حدیث کساء، بحرطویل حدیث کساء، داستان ویای ارض اقدس، طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء، حلیه المتقین، مصیبت‌نامه حضرت امام رضا(ع)، هفت کتاب، در مذمت زنان بد، موش و گربه مخمس، تبصره‌النحو، بدایع‌الاشعار، اشاره نمود.

به کتابت نسخ خطی اشتغال داشت^۵ و فعالیتش با ورود چاپ سنگی به مشهد در قالبی جدید ادامه یافت.

عبدالحسین بن میرزا نصرالله: او عهده‌دار کتابت یک اثر (تسلیه العباد) در ۱۳۲۱ ق بود^۶. مبنی بر اسناد برجای مانده، فردی بانام میرزا نصرالله صحاف‌باشی در بخش صحافان کتابخانه آستان قدس فعال (SAKMAQ, 18263, pp. 7-8) و نیز فردی به همین نام با عنوان کتیبه‌نویس در مجموعه آستانه اشتغال داشته است (SAKMAQ, 13040, p. 26; 14703, p. 1; 22917, p. 13; 40984, p. 3) که انتصاب فرد اخیر به‌عنوان پدر عبدالحسین از احتمال بیشتری برخوردار می‌باشد. از این‌رو، عبدالحسین با فراگیری شغل پدر، نخست در فن کتیبه‌نویسی گام نهاد، چنانکه خود را در انجامه تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد)، «کتیبه‌نویس آستانه مبارکه» معرفی (Shahid Sani, 1903, p. 160) و گویا به‌واسطه برخورداری خط نسبتاً مطلوب به عرصه کتابت کتب نیز ورود پیدا نمود و بنا به درخواست استاد چاپخانه (میرزا آقا طهرانی) به کتابت یک اثر پرداخت.

عبدالعلی: او عهده‌دار کتابت چهار اثر (ذریعه الرضویه، نحو دبستانیان، منتخب التجوید، زیارت دوره حرم حضرت رضا^(ع)) طی ۱۳۲۴-۱۳۲۱ ق بود^۷. عبدالعلی در غالب آثار، خود را مصحح کتابخانه آستانه معرفی نموده و در اسناد برجای مانده نام او به‌صورت کامل (حاجی میرزا عبدالعلی ادیب‌التولیه مصحح کتابخانه) قابل‌مشاهده است (SAKMAQ, 17192, pp. 3-4; 17613, pp. 4; 18198, pp. 17; 19048, p. 1; 19193, p. 10; 103229, pp. 1-4). همچنین او در کتابت نسخ خطی فعال بود^۸ و نیز عهده‌دار کتابت نشریات مشهد همچون خورشید بود که در چاپخانه محمدزاده منتشر می‌شد و نام

سه کتاب (منتخب القصاید، رساله مسئله، نجاه‌العاصین) را طی ۱۳۱۰-۱۲۹۴ ق، عهده‌دار بود^۹.

ابراهیم رضوی: او عهده‌دار کتابت یک اثر (البحرالصافی) در ۱۲۹۵ ق بود. در انجامه این اثر، خود را چنین معرفی کرده است: «کتبه العبد المذنب العاصی المحتاج الی رحمه ربه الغنی ابراهیم بن ابی‌القاسم الرضوی غفرالله له» (Husayni Hendi, 1878, p. 255). اطلاعات گسترده‌ای از این فرد در دست نیست. گویا از فعالان در بخش اداری مجموعه آستان قدس^{۱۰} و حرفه اصلی او کتابت نبوده و صرفاً به‌واسطه درخواست میرزا رفیع (استاد چاپ) به همکاری با چاپخانه پرداخته است، چنانکه پس از آن، نام او در هیچ‌یک از کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه آستانه و سایر چاپخانه‌ها مشاهده نمی‌شود.

میرزا طاهر طبیب مشهدی: او عهده‌دار کتابت سه اثر (کلیات جودی، رساله طاعونیه، الفیه طبیه) طی ۱۳۱۷-۱۳۱۱ ق بود^{۱۱}. میرزا طاهر طبیب در زمره خادمان آستان قدس (خادم کشیک ثالث آستانه) قرار داشت (Mostofi, Hamdani, 1899, p. 362)، چنانکه نام او در عرایض و درخواست‌های مربوط به کارکنان آستانه مربوط به ۱۳۱۶ ق و نیز پرداخت مواجب نقدی و جنسی خدام در ماه شوال ۱۳۲۳ ق مشاهده می‌شود (SAKMAQ, 41319, p. 5; 18408, p. 453). بر اساس پسوند نام میرزا طاهر، گویا حرفه اصلی او طبابت و بر اساس علایق شخصی، به کتابت آثاری برای چاپخانه آستانه پرداخته بود.

عبدالرزاق یزدی اردکانی: او عهده‌دار کتابت دو اثر (رشف العسل و کشف الغزل، آداب الشریعه المطهره) طی ۱۳۳۱-۱۳۱۶ ق بود^{۱۲} و احتمالاً قبل از آغاز همکاری با چاپخانه آستانه

۱. او با سایر چاپخانه‌های مشهد نیز در تعامل بود.

۲. برای اطلاع بیشتر از خاندان رضوی و حضور آنان در مجموعه آستان قدس، ر.ک: (Razavi, 1973).

۳. همچنین به‌عنوان کاتب با چاپخانه خصوصی شیخ محمد طهرانی همکاری داشت.

۴. همچنین در انتشار کتاب بودجه مدارس خیریه سعادت به‌عنوان کاتب با چاپخانه برادران محمدزاده تبریزی در مشهد، همکاری داشت.

۵. در پایان یک نسخه خطی از روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه در ۱۳۰۲ ق و سه نسخه خطی از روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن طی ۱۳۱۲-۱۳۰۸ ق فردی با نام عبدالرزاق بن حاجی‌بابا اردکانی یزدی مشاهده می‌شود.

۶. همچنین در انتشار کتاب‌های متعددی به‌عنوان کاتب با سایر چاپخانه‌های مشهد همکاری داشت.

۷. همچنین در انتشار کتاب بودجه مدارس خیریه سعادت به‌عنوان کاتب با چاپخانه برادران محمدزاده تبریزی در مشهد، همکاری داشت.

۸. از جمله این آثار می‌توان به دیوان عاشق اصفهانی (۱۳۴۱ ق) و ایساغوجی (۱۳۴۵ ق) اشاره کرد.

عبدالعلی چنین مشاهده می‌شود: «حرره عبدالعلی مصحح کتابخانه مبارکه رضویه» (Khorshid, 1907, p. 4/8).

محمدحسین هروی: او عهده‌دار کتابت یک اثر (بحرالفتاوی) در ۱۳۲۴ ق بود^۱. از او اطلاعاتی چندانی در دست نیست و تنها نشانه موجود از حوزه کاری او را می‌توان فعالیت در حوزه تعلیم و تربیت دانش‌آموزان کشور و مشهد دانست (Bahar, 1918 (Vol. 2), p. 1؛ Arab, 1921, p. 1). گویا هروی به درخواست استاد چاپ و یا مؤلف، جهت تولید این اثر پرحجم و نفیس، به همکاری با چاپخانه آستانه پرداخت و او را نمی‌توان در زمره کاتبان فعال مشهد دانست.

ابن ملاعلی تبریزی: او عهده‌دار کتابت یک اثر (اکفاء المکائد و اصلاح المفاصد) در ۱۳۲۶ ق بود. از این کاتب اطلاعاتی در دست نیست، اما به احتمال فراوان او در تعامل با چاپخانه‌های تبریز و تهران و کاتب اصول عقاید حقه (۱۲۹۵ ق)، منهاج المناهج (۱۳۰۷ ق)، خصایص الحسین و مزایا المظلوم (۱۳۰۸ ق)، منبه فواد المهتدین (۱۳۱۳ ق) باشد. با توجه به عدم ذکر نام ابن ملاعلی در نسخ خطی و کتاب‌های چاپ سنگی به‌عنوان کاتب، به نظر می‌رسد که فعالیت هنری‌اش، منحصر به همین کتاب و گویا به درخواست استاد چاپ (میرزا آقا طهرانی) بوده است.

محمدحسن بن ابراهیم نجف‌آبادی اصفهانی: او عهده‌دار کتابت چهار اثر (تذکره المؤمنین، رساله مسئله، ذخیره المعاد، وسیله الامان من مکائد الشیطان) طی ۱۳۴۰-۱۳۳۰ ق بود^۲. گویا او برخوردار از شغلی دیگر و به‌صورت مقطعی کتابت این آثار را عهده‌دار شده است. احتمالاً ساکن نجف‌آباد اصفهان و در یک دهه حضور در مشهد، به همکاری با چاپخانه آستانه و سایر چاپخانه‌ها این شهر پرداخته باشد. این احتمال زمانی تقویت می‌گردد که بر اساس کتاب‌های شناسایی شده، بین هر اثر تولیدی او یک دهه فاصله وجود دارد و گویا در هر سفر به مشهد، کتابت این آثار را به انجام رسانده است (سه کتاب بین سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۳۱ ق، دو کتاب در ۱۳۴۰ ق و یک کتاب در ۱۳۴۷ ق).

نقاشان

پس از انتشار نخستین کتاب‌های چاپ سنگی، به‌سرعت بهره‌گیری از تصویر (نقاشی)^۳، مورد توجه قرار گرفت. چند سال پس از آغاز به کار چاپخانه آستانه، نقاشان به تصویرسازی تعداد محدودی از کتاب‌ها؛ هنرمندانی که شاید بتوان آنان را نخستین فعالان در عرصه تصویرگری کتاب‌های چاپی مشهد دانست. از منظر ساختار فنی، گویا از سوی استاد چاپ، صفحاتی را که باید نقاشی می‌شد برای کاتب مشخص و بخشی از صفحه به‌اندازه تصویر مورد نظر سفید باقی می‌ماند و نقاش بر اساس محتوای مطالب (گفتمان مکتوب)، به تولید تصویر (گفتمان بصری) در فضای تعیین‌شده می‌پرداخت. این آثار به شیوه سیاه و سفید فاقد رنگ و نقاش صرفاً با بهره‌گیری از تغییر در حجم خطوط و میزان مرکب مورد استفاده، هاشورزنی، سایه‌روشن و غیره، اثری را خلق کرده است.

میرزا سید حسن: او در تصویرسازی یک کتاب (کلیات جودی) مشارکت داشت. این اثر برخوردار از ۲۳ تصویر و در ۸ تصویر، رقم نقاش (عمل میرزا سید حسن، رقم کمترین سید حسن، رقم آقا سید حسن، رقم میرزا سید حسن، رقم سید حسن) قابل مشاهده است. از هویت و زندگانی این هنرمند اطلاعاتی در دست نیست. در اسناد صرفاً به فردی به نام سید حسن نقاش (سید حسن حسینی نقاش) اشاره گردیده که طی ۱۲۷۴-۱۲۴۹ ق با آستان قدس رضوی به عنوان نقاش ابنیه در ارتباط بوده است (La'l Shateri, 2023, pp. 113-114). با توجه به تصویرسازی کلیات جودی در ۱۳۱۱ ق و فاصله زمانی چهل‌ساله، این احتمال بسیار ضعیف است که فرد مذکور، همان تصویرساز باشد و از سویی در احتمالی ضعیف شاید بتوان مطرح کرد که او در سال‌های پایانی عمر (حدود هشتاد سالگی) از سویی برای امرارمعاش و از سویی برای حفظ نام هنری خود (به‌واسطه رقم‌های متعدد) به همکاری با چاپخانه سنگی آستانه پرداخته باشد.

۱. همچنین در انتشار کتاب تاریخ‌نامه ادبی و اخلاقی مستخرج از شاهنامه به‌عنوان کاتب با چاپخانه علمی در مشهد همکاری داشت.

۲. او در انتشار دو کتاب (رساله ارث و رساله فی اصول‌الدین و بعض مسائل الارث) به‌عنوان کاتب با سایر چاپخانه‌های مشهد همکاری داشت.

۳. نخستین کتاب‌های سنگی مصور غیرداستانی و داستانی ایران عبارت‌اند از: نشان‌های دولت علیه/ایران (۱۲۵۲ ق) و لیلی و مجنون (۱۲۵۹ ق).

بود، زیرا تا حد گسترده‌ای وابسته به دیدگاه علمی-فرهنگی حامیان و گاه ناشران بود.^۱ در این بین، عدم ذکر نام مصححان در صفحات ابتدایی و پایانی کتاب‌ها، گمنامی فعالان این حوزه را به همراه داشت.^۲

شیخ مهدی (صحاف کربلایی): او صرفاً در تصحیح یک کتاب (*اکسیر الاخبار للاخبار الابرار*) مشارکت داشت، چنانکه در انجامه آن چنین آمده است: «[...] قد تمت بعون الله و لقد قابلته و صحیحه بکمال العبد شیخ مهدی الملقب بالصحاف الکربلایی» ([Husayni Ardakani, \(1892 \(Vol. 3\), p. 265](#)). شیخ مهدی که احتمالاً یکی از صحافان کتابخانه بود، بر اساس دقت نظر و تأمل جهت تولیدی اثری برخوردار از کیفیت، شخصاً عهده‌دار تصحیح پیش از چاپ کتاب مذکور شد.

عبدالحسین تاجر تبریزی: او صرفاً در تصحیح یک کتاب (*تسلیه العباد*) مشارکت داشت و در انجامه آن به این موضوع چنین اشاره شده است: «[...] به اهتمام و تصحیح عالیجناب مشهدی عبدالحسین تاجر تبریزی به طبع رسید» ([Shahid Sani, 1903, p. 160](#)). اطلاعاتی از این فرد در دست نیست، اما بر اساس پسوندهای اسم او می‌توان دریافت که از اهالی تبریز و در زمره تجار قرار داشته است. در تبریز، چاپخانه‌ای سنگی بانام کارخانه مشهدی عبدالحسین وجود داشته و در آن کتاب‌های همچون هدایه المهتدین و مجمع النورین منتشر شده بود. بعید به نظر نمی‌رسد که مشهدی عبدالحسین تاجر تبریزی صاحب‌امتیاز این چاپخانه بوده و به‌واسطه تمکن مالی در سفری به مشهد، از مراحل آماده‌سازی تسلیه العباد مطلع و برای بهبود کیفیت، عهده‌دار تصحیح کتاب می‌شود. احتمالاً هدف عبدالحسین

سیدالشعرا: او در تصویرسازی یک کتاب (*بحرالفوائد*) مشارکت داشت. این اثر برخوردار از ۲۲ تصویر و در ۱۲ تصویر، رقم نقاش (سیدالشعرا، عمل سیدالشعرا، رقم سیدالشعرا) قابل‌مشاهده است. او با مجموعه آستان قدس در ارتباط بود، به عنوان نمونه در ۱۳۲۹ ق مبلغی به‌عنوان ترسیم شمایل، ویژه برگزاری مراسم روضه‌خوانی و سوگواری دریافت نمود ([La'1 Shateri, 2023, p.](#)). **(34)** سیدالشعرا هنرمندی توانا در نقاشی، رنگ و روغن، آبرنگ و چاپ سنگی بود. از منظر هنری، تصویرسازی‌های سیدالشعرا در *بحرالفوائد* از چنان کیفیتی برخوردار است که «می‌توان از این هنرمند به‌عنوان یک استاد واقعی نام برد، آن‌هم در دوره‌ی رو به زوال تصویرسازی» ([Marzolph, 2001a, p. 45](#)). سیدالشعرا علاوه بر تصویرسازی کتاب با نشریات مشهد نیز در تعامل بود. به‌عنوان نمونه، رقم او در تصویرسازی‌های *کاشف الاسرار* (انتشار: از اواخر شوال ۱۳۲۲ ق تا ۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۳ ق) مشاهده می‌شود ([La'1 Shateri, 2022a, pp. 79-80](#)).

میرزا سید عبدالرحیم: او در تصویرسازی یک کتاب (*طوفان‌البکاء*) مشارکت داشت. این اثر برخوردار از ۱۴ تصویر و در ۴ تصویر، رقم نقاش (سید عبدالرحیم، کمترین سید عبدالرحیم، کمترین میرزا عبدالرحیم) قابل‌مشاهده است. گویا از سوی حامی مالی (سفارشگر) درخواست تولید مصور این کتاب و متعاقباً دعوت از میرزا سید عبدالرحیم در دستور کار استاد چاپ قرار گرفته است، زیرا *طوفان‌البکاء* از جمله آثاری بود که نسخه‌های مصور آن، در شهرهای گوناگون بارها انتشار یافته و این نشانی از خواست فرازینده مخاطبان به مشاهده تصویرسازی‌های روایات مکتوب این اثر بود.

مصححان

حضور و نقش مصححان در حوزه کتاب‌آرایی باوجود قدمت، در تولید کتاب‌های چاپ سنگی با قبض و بسط‌هایی همراه

۱. در اوایل چاپ سنگی، بیشتر ویژگی‌های ظاهری کتاب در اولویت قرار داشت و خوانندگان نیز به همین موضوع توجه داشتند. از این‌رو، در کتاب‌ها، اغلاط و تحریفات فراوان وجود داشت. بیشتر متون را صاحبان چاپخانه‌ها به درخواست اشراف فاضل یا بعضی از تجار و اهل دین منتشر می‌کردند. مصححان این متون نیز در بیشتر موارد، کاتبان و گاه فضلا بودند ([Azadiyan, 2004, pp. 153-154](#)).

۲. کتابخانه آستان قدس رضوی از مصححان فراوانی برخوردار بود و احتمالاً در مواردی آنان به همکاری با چاپخانه نیز پرداخته‌اند. گویا عبدالعلی، فعال‌ترین کاتب تولیدات چاپ سنگی، بی‌ذکر نام، عهده‌دار تصحیح بسیاری از کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه بوده است.

تاجر تبریزی علاوه بر اجر معنوی، خرید و فروش تعدادی از این کتاب در سایر شهرها نیز بوده است.^۱

مترجمان

آغاز نهضت ترجمه در ایران (عربی به فارسی) از موضوعاتی است که از نخستین قرون ورود اسلام به ایران مورد توجه قرار گرفت. این روند در ادوار مختلف ادامه یافت و در دوره قاجار همراستا با آغاز ترجمه از زبان‌های اروپایی ادامه حیات یافت. در این زمان اکثر کتاب‌های عربی ترجمه شده در حوزه علوم دینی قرار داشت و مخاطب و مترجم بسیاری از این ترجمه‌ها، عالمان بودند. با این حال، مترجمان یکی از ارکان فرعی در فرآیند تولید کتاب در چاپخانه آستانه بودند و بیشتر سعی می‌شد تا کتاب‌های ترجمه شده از زبان عربی در ادوار قبل مورد کتابت و انتشار قرار گیرد تا از سویی هزینه‌های تولید محتوا کاهش و نیز روند انتشار سرعت یابد.

اسماعیل مجدالادباء خراسانی: او عهده‌دار ترجمه یک اثر (تسلیه العباد) بود. از مجدالادباء اطلاعاتی در دست نیست، اما بر اساس اشاره او، مستوفی دیوان اعلی و معاون کارگزاری اول خراسان و سیستان در دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه بوده است (- [Smhody, 1903, pp. 1-40](#)). او در راستای اجر اخروی و الهاماتی پس از مرگ فرزندش به ترجمه این اثر پرداخت و عملاً حوزه فعالیت او مشارکت مستمر در انتشار کتاب نبوده است^۲ ([Shahid](#)).

([Sani, 1903, pp. 2-4](#)).

بانیان و حامیان

با تأسیس چاپخانه‌های خصوصی، در راستای رفع نیازهای مالی و نیز گسترش فعالیت، تعامل با حامیان مالی (بانی/مهتم) از سوی مدیران (استادان چاپ) چاپخانه‌ها به وجود آمد. از آنجایی که برای چاپ هر اثر به سرمایه اولیه نیاز بود،

استاد چاپ (چاپگر) به تعامل با حامیان مالی (سفارشگر) می‌پرداخت و به‌مرور رابطه‌ای مبنی بر چاپگر-سفارشگر شکل گرفت. از حامیان کتاب‌های چاپخانه آستانه می‌توان به کتاب‌فروشان، نیکوکاران و خیرین فرهنگ‌پرور، چهره‌های خصوصی همچون رجال حکومتی، مذهبی و بازاری برخوردار از تمکن مالی، اشاره نمود که به سه طیف قابل تقسیم هستند. نخست حامیانی به‌عنوان سرمایه‌گذار که به توزیع و فروش آن در مشهد و سایر شهرها می‌پرداختند. گروه دیگر در راستای اجر معنوی یا علایق و تمایلات شخصی (به‌ویژه از سوی متمولین و رجال سرشناس) به تأمین منابع مالی چاپخانه‌ها پرداخته که در مقایسه با گروه اول از گستره کمتری برخوردار بودند. همچنین در مواردی، مؤلف یا گردآورنده اثر، شخصاً عهده‌دار تأمین هزینه‌های مالی چاپ می‌شد. به‌طور رایج، در یادداشت‌های پایانی کتاب‌های چاپ سنگی آستانه غالباً با کلماتی همچون به‌اهتمام^۳، حسب‌الامر و موارد مشابه حامی مالی اثر را می‌توان تشخیص داد. در نیمی از کتاب‌های چاپخانه آستانه به حامی و بانی چاپ اشاره شده است و احتمالاً دیگر آثار، از سوی اساتید چاپ هزینه‌های لازم پرداخت^۴ و پس از فروش کتاب، علاوه بر سرمایه اولیه، سودی عاید آنان می‌شده است. با این حال، اطلاعات دقیقی در این زمینه در دسترس نیست و صرفاً می‌توان بر اساس گمانه‌زنی‌هایی این جریان را از ابهام مطلق خارج ساخت.^۵

محمد اسمعیل تاجر هروی: او به‌عنوان حامی مالی نخستین کتاب چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی معرفی شده است: «به سعی و اهتمام اخوی گرام آقا محمد اسمعیل تاجر هروی ابن خیر الحاج حاجی آقا کوچک». از او اطلاعاتی در دست نیست و اثر دیگری که با حمایت او در مشهد و سایر شهرها منتشر نشده است. گویا او فردی تاجر در زمینه‌های گوناگون بود که به درخواست مؤلف و یا استاد

۱. سرمایه‌گذاری در حوزه فرهنگ، بخشی از فعالیت تجاری او بود، چنانکه در *انجامه سراج القلوب به‌ضمیمه کنوز الرموز* (۱۲۹۷ق، تهران، چاپخانه مشهدی تقی) به‌عنوان سفارش‌دهنده کتاب یاد شده است.
۲. او ترجمه *نشوه الوداد و هدیه المعاد* (۱۲۲۱ق) و نیز کتابت نسخه خطی *کرامه المنهاج* (۱۲۳۶ق) را به انجام رسانید.
۳. کاربرد این واژه در کتاب‌های چاپ سنگی، غالباً به فردی اشاره دارد که حامی و بانی چاپ اثر بود.
۴. یادداشت آغازین حاشیه جلد دوم *مزامیر الاولیاء* تنها اطلاعات موجود در زمینه هزینه‌های چاپ در چاپخانه سنگی آستانه است که شامل میزان هزینه جهت تهیه سنگ، کاغذ، جوهر، اجرت کتابت و مقابله و اجرت چاپخانه (دستمزد کارکنان) می‌شود ([Ganjavi Isfahani, 1907 \(Vol. 2\), p. 1](#)).
۵. عدم حمایت مالی موضوعی است که در چاپخانه آستانه نیز وجود داشت. به‌عنوان نمونه می‌توان به یادداشت پایانی *اکسیر الاخبار* اشاره کرد که باوجود نگارش جلدی دیگر آن، مؤلف از متولین و اغنیاء، درخواست مشارکت برای چاپ را دارد ([Husayni Ardakani, 1892 \(Vol. 3\), p. 296](#)).

چاپ، مایل به سرمایه‌گذاری مالی در زمینه انتشار منتخب *التصايد* گردید.

ملا میرزا محمد کتابفروش (مقدس کتابفروش): او به‌عنوان حامی مالی سه اثر (*نجاه العاصین*، هشت کتاب، هفت کتاب) معرفی شده است: «بسعی و اهتمام عالیجناب ملا میرزا محمد شهیر به مقدس کتابفروش» و نیز «بحسب خواهش عالیجناب ملا محمد کتابفروش پهلوی سقاخانه طلا صحن عتیق ولد خیرالحاج حاجی علیرضا». به‌واسطه پیشوند و پسوندش می‌توان دریافت که به‌احتمال فراوان فردی برخوردار از سواد و شاید مکتب‌دار و یکی از افراد شاغل به‌صورت متمرکز در حوزه فروشندگی کتاب^۱ به‌صورت ثابت در حرم مطهر بوده است.

محمد اسمعیل کتابفروش: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (*کلیات جودی*) معرفی شده است: «بحسب خواهش عالیقدر رفیع‌مرتب آقا محمد اسمعیل کتابفروش» (*Khorasani, 1893, p. 250*). به‌واسطه پسوند او، گویا یکی از افراد شاغل به‌صورت متمرکز در حوزه فروشندگی کتاب بوده است. همچنین در زمینه سرمایه‌گذاری مالی جهت انتشار کتاب در مشهد فعالیت داشت، چنانکه با مشارکت میرزا محمدجواد کتابفروش^۲ به حمایت از انتشار *طوفان‌البکاء* (۱۳۲۳ق) در چاپخانه خصوصی میرزا آقا طهرانی پرداخت.

رضا کتابفروش: او حامی مالی یک اثر (*سرور المؤمنین*) و به‌واسطه پسوندش، از افراد شاغل به‌صورت متمرکز در حوزه فروشندگی کتاب بوده است. در صفحه پایانی *سرور المؤمنین*، مؤلف به رضا کتابفروش چنین اشاره داشته است: «[...] در کارخانه‌ای که بود در آستان قدس/ شد طبع این کتاب که الحق بود بدیع/ بر خواهش خجسته سیرزاده ملک آقا رضا که دامن فیضش بود وسیع [...]» (*Jasur, 1893, p. 1*)

میرزا اسماعیل کتابفروش خوانساری: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (*طوفان‌البکاء*) معرفی شده است: «عالیجناب عمده‌التجار آقا میرزا اسماعیل ولد مرحمت‌آب حاجی علی‌اکبر کتابفروش خوانساری» (*Juhari, 1911, p. 258*). به‌واسطه پسوند نام پدرش، میرزا اسماعیل نیز از افراد شاغل به‌صورت متمرکز در حوزه فروشندگی کتاب همچون دیگر اعضای خاندانش بود، چنانکه بر اساس انجامه‌های بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی، خاندان خوانساری، از جمله مهم‌ترین کتابفروشان دوره قاجار محسوب می‌شدند. گویا میرزا اسماعیل در سفری به مشهد از مراحل تولید *طوفان‌البکاء* مطلع و بر اساس محتوای مورد استقبال توده جامعه، به سرمایه‌گذاری در انتشار آن پرداخت^۳.

علینقی میرزا رکن‌الدوله: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (*تسلیه العباد*) معرفی شده است. علینقی، فرزند محمدتقی میرزا رکن‌الدوله پسر محمدشاه قاجار بود. او در ۱۳۰۹ق ملقب به عین‌الملک و در ۱۳۱۸ق پس از درگذشت پدرش، ملقب به رکن‌الدوله و در ۱۳۲۱ق پس از عزل سلطان حسین میرزا نیرالدوله از حکومت خراسان، والی خراسان شد و تا ۱۳۲۲ق حاکم این ایالت بود (*Bamdad, 1992, Vol. 2, pp. 498-499*). علینقی نسبت به پدرش از سواد و آگاهی بیشتری برخوردار و در زمینه امور فرهنگی فعال‌تر بود.

محمد طاهر صراف: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (*ذریعه الرضویه*) معرفی شده است. اطلاعات گسترده‌ای از شرح‌حال او در دست نیست، گویا خاندانش از اعیان هرات بوده و پس از چندی حاجی محمد طاهر به مشهد سفر و اسکان دائم یافته و در زمره خادمان حرم مطهر قرار گرفت. او از بانیان خیر و به این عمل اشتهار داشت (*Mirzaye Gohari, 1903, p. 215*). از حمایت محمد طاهر صراف در زمینه انتشار سایر کتاب‌های چاپ سنگی

۱. در دوره قاجار، کتابفروشی به‌عنوان نهاد صنفی مستقل ایجاد نشد و کتابفروشان به نشر و چاپ کتاب نیز پرداختند (*Moradi, 2015 (Vol. 2), p. 1058*).

۲. یکی از حامیان برجسته سایر چاپخانه‌های مشهد طی ۱۳۲۰-۱۳۲۲ق.

۳. *طوفان‌البکاء* در میان کتاب‌های ذکر مصیبت ائمه اطهار(ع) و به‌ویژه سیدالشهدا(ع) برای شیعیان جامعه ایران دوره قاجار، از نظر محتوا و مضمون، ممتاز به شمار می‌آید (*Marzolph, 2001b, p. 220*).

اطلاعاتی در دست نیست. مبنی بر اسناد برجای مانده، گویا علاوه بر اشتغال به صرافی، در زمینه زراعت فعال و از ملاکین مشهد و حومه بود (SAKMAQ, 53311, p. 1; 53394, p. 1; 53551, p. 1; 120791, pp. 1-2).
اسدالله طهرانی: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (آداب الشریعه‌المطهره) معرفی شده است: «حسب الامر جناب مستطاب الساعی فی الخیرات الحاج اسدالله الطهرانی» (Fesharaki, 1912, p. 112). از ذکر نام او در سایر کتاب‌های چاپ سنگی مشهد اطلاعاتی در دست نیست و گویا حمایت مالی حاج اسدالله بیشتر بر اساس سنت خیرات و یا وقف بوده است، چنانچه از او به‌عنوان واقف قرآنی چاپ سنگی (۱۳۲۹ق) نیز یاد شده است.
محمد مهدی کتابفروش خوانساری: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (رساله مسئله) معرفی شده است: «حسب‌الخواهش مشهدی محمد مهدی ولد ارجمند جناب میرزا حسین کتابفروش خوانساری» (Ansari, 1912, p. 154). گویا محمد مهدی به‌واسطه سفری زیارتی عازم مشهد گردیده و در مدت اقامت، به حمایت مالی جهت چاپ رساله مسئله پرداخت؛ کتابی که به‌واسطه کاربردی بودن و اشتها نویسنده، گزینه‌ای مناسب جهت سرمایه‌گذاری

محسوب می‌شد. نام محمد مهدی کتابفروش در حوزه حمایت برای چاپ (بانی) در صفحات آغازین و پایانی کتاب‌های دیگری همچون *عین‌الحویه* (۱۲۸۸ق)، *جامع‌الشواهد* (۱۲۹۳ق)، *حاشیه شرح کافیہ* (۱۲۹۴ق)، *منشآت حسنعلی امیرنظام* (۱۳۲۸ق) و *اسهل‌الحساب* (۱۳۲۲ق) نیز مشاهده می‌شود که نشانگر فعالیت متمرکز او همچون دیگر اعضای خاندان خوانساری در حوزه سرمایه‌گذاری و متعاقباً خرید و فروش کتاب در شهرهای ایران با محوریت تهران است.
محمد کاظم هروی: او به‌عنوان حامی مالی یک اثر (وسیله الامان من مکائد الشیطان) معرفی شده است: «بانی طبع و نشر خیرالصاحین و الابرار الحاج محمد کاظم الهروی اصلاً و مشهدی موطناً» (Khorasani, 1921, p. 156). او از جمله بانیان ساکن مشهد بود که نامی از او در کتاب‌های چاپ سنگی یافت نمی‌شود. به احتمال فراوان او یا به‌واسطه انقلابی درونی و قرارگیری در کهنسالی اقدام به انتشار این کتاب نمود و در احتمالی دیگر، با محمد هاشم خراسانی (مؤلف کتاب) دارای روابط دوستانه بود و از این‌رو، عهده‌دار تأمین هزینه‌های مورد نیاز چاپ گردید.

جدول ۲: فعالان و همکاران چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

استادان چاپ		
مشخصات فردی	دوره همکاری	میزان مشارکت
میرزا رفیع تبریزی	۱۲۹۴-۱۲۹۵ق	۳ کتاب
شیخ مهدی (صحاف کرلایی)	اوایل ۱۳۱۰ق	۱ کتاب
محمد رضا طهرانی	اواخر ۱۳۱۰ق	۱ کتاب
شیخ محمد طهرانی	۱۳۱۱-۱۳۱۷ق	۴ کتاب
میرزا آقا طهرانی	۱۳۲۱-۱۳۴۴ق	۱۴ کتاب
کاتبان		
علی راقم مشهدی	۱۲۹۴-۱۳۱۰ق	۳ کتاب
ابراهیم رضوی	۱۲۹۵ق	۱ کتاب
میرزا طاهر طیب مشهدی	۱۳۱۱-۱۳۱۷ق	۳ کتاب
عبدالرزاق یزدی اردکانی	۱۳۱۶-۱۳۲۱ق	۲ کتاب

- در همان سال (۱۳۴۰ق) بانی انتشار کتاب *رساله ارث به‌ضمیمه نقفات* در یکی از چاپخانه‌های مشهد می‌شود.
- تنها اطلاعات موجود پس از ۱۳۴۰ق، مربوط به اوایل دوره پهلوی اول و دربردارنده درخواست‌ها و قراردادهای ساخت و ساز و تحویل منازل و دکان‌هایی بین محمد کاظم هروی و آستان قدس رضوی است (SAKMAQ, 63602, pp. 1-3; 64499, pp. 1-3).

کتاب ۱	۱۳۲۱ق	عبدالحسین بن میرزا نصرالله
کتاب ۴	۱۳۲۱-۱۳۴۴ق	عبدالعلی
کتاب ۱	۱۳۲۴ق	محمدحسین هروی
کتاب ۱	۱۳۲۶ق	ابن ملاعلی تبریزی
کتاب ۴	۱۳۰۰-۱۳۴۰ق	محمدحسن نجفآبادی اصفهانی
نقاشان		
کتاب ۱	۱۳۱۱ق	میرزا سید حسن
کتاب ۱	۱۳۲۴ق	سیدالشعرا
کتاب ۱	۱۳۳۰ق	میرزا سید عبدالرحیم
مصححان		
کتاب ۱	اوایل ۱۳۱۰ق	شیخ مهدی (صحاف کربلایی)
کتاب ۱	۱۳۲۱ق	عبدالحسین تاجر تبریزی
مترجمان		
کتاب ۱	۱۳۲۱ق	اسماعیل مجدالادباء خراسانی
بانیان و حامیان		
کتاب ۱	۱۲۹۴ق	محمد اسمعیل تاجر هروی
کتاب ۳	۱۳۱۰-۱۳۲۳ق	ملا میرزا محمد کتابفروش
کتاب ۱	۱۳۱۱ق	محمد اسمعیل کتابفروش
کتاب ۱	۱۳۱۱ق	رضا کتابفروش
کتاب ۱	۱۳۱۱-۱۳۲۰ق	میرزا اسماعیل کتابفروش خوانساری
کتاب ۱	۱۳۲۱ق	علینقی میرزا رکن الدوله
کتاب ۱	۱۳۲۱ق	محمد طاهر صراف
کتاب ۱	۱۳۳۱ق	اسدالله طهرانی
کتاب ۱	۱۳۳۱ق	محمد مهدی کتابفروش خوانساری
کتاب ۱	۱۳۴۰ق	محمدکاظم هروی

نتیجه‌گیری

اطلاعات مکتوب در زمینه چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی بسیار اندک و صرفاً آنچه راهنمای واکاوی دوران فعالیت (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) این مرکز فرهنگی محسوب می‌شود، آثار انتشار یافته در آن (بیست و هشت کتاب) است، چنانکه در آغاز و یا انجام این آثار، می‌توان نام چاپخانه آستانه به‌عنوان محل نشر را مشاهده کرد. درون‌مایه اغلب آثار مذکور مذهبی و دینی و برای رفع نیاز تخصصی (طلاب و علما) و عمومی (توده جامعه) تألیف، ترجمه و یا گردآوری

شده‌اند. از منظر فنی و اجرایی یافته‌های گسترده‌ای حاصل نشد، اما بر اساس مشاهده مستقیم تمامی کتاب‌ها، دریافت می‌شود که ملزومات اولیه (دستگاه چاپ، سنگ، مرکب و کاغذ) رکن مهمی در نحوه فعالیت چاپخانه و کیفیت آثار داشته، چنانکه کتاب‌های تولیدی، غالباً از کیفیت کمتری نسبت به چاپخانه‌های مطرح در تبریز و تهران برخوردار است. اطلاعات در زمینه فعالان و همکاران این چاپخانه صرفاً دربردارنده شناسایی استادان چاپ، کاتبان، نقاشان، مترجمان، مصححان و حامیان/ بانیان است.

Ed.). Mashhad: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.

Adamiyat, F. (1972). *The politics of reform in Iran 1958-1880*. Tehran: Khwarizmi.

Afzal al-Molk, G. (2010). *Zafarname 'Azodi* (M. R. Qasabian, Ed.). Mashhad: Ansar.

Arasteh, M. (2011). Investigation of the characteristics of the printed books of Astan Quds Razavi lithography. *Shamse*, (12-13), 1-43. (In Persian). https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50376.html

Azadiyan, S. (2004). Negahee be tasheeh matn dar dorah qajar. *Daneshkadeh Adabiat va Olum ENSANI Daneshgah Tehran*, (4), 151-170. (In Persian). https://jflh.ut.ac.ir/article_11707.html

Babazadeh, S. (1999). *History of printing in Iran*. Tehran: Tahori.

Bamdad, M. (1992). *Biography of Iranian men* (Vols. 1-3). Tehran: Zovar.

Browne, E. G. (n.d.). *The press and poetry of modern Persia* (Vol. 2) (M. 'Abbasi, Trans.). Tehran: Ma'refat.

E'temad al-Saltaneh, M. H. (1984). *Matla' al-Shams* (Vol. 3) (T. Borhan Limudehi, Ed.). Tehran: Tarikh va Farhang Iran Zamin.

Gholami Jaliseh, M. (2011). *History of lithography in Isfahan*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council.

Green, N. (2010). Stones from Bavaria: Iranian lithography in its global contexts. *Iranian Studies*, 43, 305-331.

Hakim-ol-Mamalek, A.-N. (1977). *Roznameh-ye Safar-e Khorasan*. Tehran: Heidari.

Kosogovskii, V. A. (1976). *Memories of Colonel Kosogovskii* (A. Jali, Trans.). Tehran: Simorgh.

La'l Shateri, M. (2022a). Critical illustration in local publications of the late Qajar period (Case study: Kashif Asrar, Mashhad). *Journal of Greater Khorasan*, 43, 69-90. (In Persian with English abstract). <http://doi.org/10.22034/jgk.2022.137992>

La'l Shateri, M. (2022b). The first printed book in Mashhad (Muntakhab al-Qasāyed, 1294 AH.). *Journal of Greater Khorasan*, 47, 63-86. (In Persian with English abstract). <http://doi.org/10.22034/jgk.2022.308583.0>

La'l Shateri, M. (2022c). Delving into lithographic technique in the Qajar period

با این حال، به واسطه فقدان اسنادی مبنی بر جذب نیرو و یا صدور حکم و پرداخت مواجب برای کارکنان و چاپخانه از سوی ساختار اداری آستان قدس رضوی، دریافت می‌شود که اکثر نیروهای فعال در آن به صورت مقطعی و عملاً این چاپخانه از اعضای ثابت و رسمی برخوردار نبوده است. به این معنا که افراد به صورت دوره‌ای (انتشار یک یا چند کتاب) در چاپخانه مشغول به فعالیت بوده و گاه از سایر بخش‌های آستانه جهت کسب درآمد به واسطه تخصص در حوزه تولید کتاب و یا علاقه به آستان حضرت رضا^(ع) به همکاری (فنی، اجرایی) می‌پرداختند. در مجموع، با نگاهی تطبیقی می‌توان بیان داشت که تعداد کتاب‌های انتشار یافته در این چاپخانه طی مدت پنجاه سال، نسبت به سایر چاپخانه‌های سنگی فعال در تهران و تبریز، اندک محسوب می‌شود که باید علت آن را در مواردی همچون نبود سازوکار منسجم و عدم قرارگیری مستقیم چاپخانه در زیرمجموعه مهم‌ترین کانون فرهنگی آستان قدس (کتابخانه)، دانست. به عبارتی، چاپخانه سنگی آستانه فارغ از خط‌مشی ثابت در تولید و انتشار آثار مبنی بر نیازهای مستقیم آستانه و تعامل با دیگر بخش‌ها و نیز به واسطه عدم تأمین نیازهای مالی از سوی آستانه، فاقد کادری ثابت و متخصص بود. متعاقباً ثمره این جریان روی‌آوری به حامیان و سفارش‌گران مقطعی بیرونی و انفعال و پویایی در بازه‌های زمانی گوناگون و نیز همکاری‌های کوتاه‌مدت افراد فارغ از تعهد به مجموعه آستان قدس بود که متعاقباً بر کیفیت ظاهری آثار تولیدی و استقبال مخاطبان تأثیر محسوسی داشت. این چاپخانه، با وجود قرارگیری در حریم رضوی و توانایی بالقوه در راستای تأمین نیازهای فرهنگی آستانه، مورد کم‌توجهی متولیان ادوار مختلف قرار گرفت و تنها تعداد محدودی از متولیان از فعالیت آن استقبال کردند. چاپخانه سنگی آستانه از منظر ضریب جایگاه و اهمیت در عرصه فرهنگی در درجه بسیار پایین قرار داشت و نیز عدم توجه به نیازهای مالی و سامان‌بخشی آن، بی‌رونی نسبی، کاهش تولیدات و نهایتاً تعطیلی چاپخانه را به همراه داشت.

Resources

'Azod ol-Malek, M. H. (2000). *Tomare 'Azod ol-Malek* (Markaze KhorasanShenasi,

- Shahri, J. (1997). *Tehrane Ghadim* (Vol. 2). Tehran: Mo'in.
- Shcheglova, O. P. (2009). *History of lithography in Iran* (P. Manzavi, Trans.). Tehran: Mo'in.
- Sykes, P. M. (1994). *The glory of the Shia world* (M. Mousavi, Trans.). Tehran: Golshan.
- Lithography**
- 'Arab, S. M. (1921). *Tajvid Farhang*. Mashhad: Unknown.
- Aiti Qaini, M. B. (1908). *Akfa al-Makaed va Aslah al-Mafased*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1844). *Resaleh 'Amalieh*. Tehran: Mohammad Reza Taherani.
- Ansari, M. (1878). *Resaleh Masaleh*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1912). *Resaleh Masaleh*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Badaye'nagar, F. (1913). *Lozome Hejabe Namos*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Bahaei, M. (1878). *Al-Bahr al-safi fi Sharh al-Vafi Be Zamimeh Dabestan al-Sho'ara*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Fesharaki, M. B. (1912). *Adab Shari'a al-Muthahara*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ganjavi Isfahani, S. M. B. (1907). *Mazamir al-Olia* (Vols. 1-2). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Hayiri Mazandarani, Z. A. (1893). *Zhakhyra al-Maeed*. Lithograph of Astan Quds Razavi.
- Hilli, H. bin Y. (1889). *Rawz al-janan fi Sharh Ershad al-azhan*. Tehran: Mohammad Reza Taherani.
- Husayni Ardakani, H. (1892). *Aksir al-Akhbar Lelakhyar al-Abrar* (Vol. 3). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Husayni Hendi, M. (1878). *Al-Bahr al-Safi*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Husayni Hendi, M. (1898). *Rashf al-Asal va Kashf al-Ghazal*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Husayni Kashani, H. (1911). *Tazkareh al-Momanin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Ibn Sina, H. bin A. (1887). *Sharh al-esharat*. Uncertain: Sheykh Mohammad Reza Taherani.
- Jasur (Mirza Aqa). (1893). *Surur al-Momanin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- based on Mīrzā 'Alī-Qulī Khuī's illustration (Basic requirements, technical features and executive factors). *Journal of Manuscript Studies*, 1, 203-230. (In Persian with English abstract).
<http://doi.org/10.30481/jms.2022.158902>
- La'l Shateri, M. (2023). *Documents from the painters of the buildings of Astan Quds Razavi (Safavid to Qajar)*. Mashhad: The Central Library of Astan Quds Razavi.
- Marzolph, U. (2001a). *Narrative illustration in Persian lithographed books*. Leyden: Brill.
- Marzolph, U. (2001b). Popular literature in the Qajar. *Asian Folklore Studies*, 400, 215-236.
- Marzolph, U. (2002). Early printing history in Iran (1817-1900). In *Middle Eastern languages and the print revolution: A cross-cultural encounter* (pp. 249-268). Westhofen: katalog Gutenberg Museum Mainz.
- Mirza Golpayegani, H. (1999). *History of printing and printing house in Iran*. Tehran: Golshan.
- Mirza Golpayegani, Hossein. (1999). *History of printing and printing house in Iran*. Tehran: Golshan.
- Molavi, A. (1974). *Draft endowments of Astan Quds Razavi* (Vol. 3). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Moradi, F. (2015). *Printing and publishing history of Persian book* (Vol. 2). Tehran: Khaneh Ketab.
- Moradi, Farid. (2015). *Printing and publishing History of persianbook*. (Vol 2). Tehran: Khaneh Ketab.
- Moshar, K. (1972). *List of Persian printed books* (Vol. 2). Tehran: Uncertain.
- Moshar, Khanbaba. (1972). *List of Persian printed books*. (vol 2). Tehran: Uncertain.
- Pope, A. U. (2008). *A survey of Persian art, from prehistoric times to the present* (Vol. 3) (N. Daryabandari, Trans.). Tehran: 'Almi va Farhangi.
- Razavi, M. B. (1973). *Shajareh Taibeh: In the genealogy of the Sadat Alaviyyah Razaviyyah dynasty* (S. M. T. M. Razavi, Ed.). Tehran: National Library.
- Razavi. Sa'adat, B. (1976). *Bargah-e Reza (AS)*. Uncertain: Mo'asseseh Asya'i.

Shahid Sani, Z. A. (1903). *Tasilah al-'Abad (Maskaneh al-Fouad)* (I. Majd al-Odaba Khorasani, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi.

Smhody, N. al-d. A. (1903). *Nashveh al-Vadad va Hadiyeh al-Ma'ad*. Tarjome Esmaeil Majd al-Odabae Khorasani. Mashhad: Unknown.

Sultan al-Qara, M. (1879). *Kafayeh al-Hafaz*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Tabatabaei, M. Q. (1925). *Ziyart Doreh Haram Hazratr Reza (AS)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Unknown. (1905). *Hasht Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Unknown. (1906). *Haft Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Documents

SAKMAQ (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi)

4792, 12612, 12740, 13040, 14703, 16978, 17192, 17613, 18408, 18079, 18198, 18263, 19048, 19193, 22917, 29076, 40984, 41319, 42894, 53311, 53394, 53551, 62258, 63602, 63798, 64499, 97303, 103229, 105323, 106548, 120791.

Journals

Al-Kamal. (1923), Year 3, Number 5.

Bahar. (1918), Year 2, Number 38.

Khorshid. (1907), Year 1, Number 4.

Juhari, M. A. (1911). *Tufana al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Khorasani, A. (1893). *Koliate joodi*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Khorasani, M. H. (1921). *Vasileh al-Aman men makaed al-Sheytan fi Haleh al-Ehtezar*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Malek al-Hokama, H. (1896). *Resaleh Ta'onieh*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mashhadi Bokharayi, Z. (1892). *Najah al-Aasin*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mashhadi, M. T. (1899). *Alfiyyah Tabiyyah*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mirzaye Gohari. (1903). *Zari'eh al-Razaviyyah*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mohajer Heravi, M. Y. (1906). *Bahr al-Favaed (Koliate Riyazi)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Mostofi Hamdani, E. (1899). *Athar al-Razaviye men Muntakhabat al-Sadiqiyeh*. Mashhad: Sheikh Mohammad Taherani.

Qari Arab, S. M. (1922). *Montakhab al-Tajvid*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Qazvini, A. al-Q. bin H. (1909). *Nahve Dabestanian*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Raqem Mashhadi, 'A. (1877). *Montakhab al-Qasayed*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Rozeh-khwan, J. (1861). *Motaleb al-Za'erin*. Tehran: Mohammadreza Taherani.

Sa'di, M. bin A. (1869). *Boostan*. Tehran: Mohammadreza Taherani.